

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας διατριβής είναι να διερευνήσει θεωρητικά τη δομή της συλλογικής δράσης στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και να αναλύσει την ιδιαίτερη λογική που διέπει τις ιστορικά συγκεκριμένες μορφές της. Η έννοια της συλλογικής δράσης αναφέρεται στην επιδίωξη συλλογικών στόχων ή συμφερόντων από μέρους των ατόμων-φορέων μέσα από δράσεις που έχουν μια αλληλέγγυα ή οιονεί αλληλέγγυα μορφή.¹ Αυτό ισχύει απόλυτα είτε πρόκειται για πολιτικά κόμματα, συνδικάτα ή άλλες λιγότερο οργανωμένες μορφές συλλογικής δράσης.

Είναι εμφανές ότι οι συλλογικοί στόχοι και συμφέροντα δεν εξαντλούν ούτε ταυτίζονται απόλυτα με τα συμφέροντα των ατομικών φορέων. Όχι μόνο στο πεδίο της αγοράς, αλλά και στο πεδίο της συλλογικής δράσης τα άτομα μπορούν να προωθούν ιδιωτικοοικονομικά συμφέροντα. Απ' αυτή την άποψη, μια σειρά επιστημάνσεων και η θεωρητική επανερμηνεία συγκεκριμένων πολιτικών δομών και μορφών πολιτικής κινητοποίησης στο πλαίσιο της διατριβής στηρίζονται στην αυστηρή διάκριση συλλογικών και ατομικών συμφερόντων και των αντίστοιχων μορφών συλλογικής ή ατομικής δράσης.²

Με βάση τα παραπάνω η έννοια του *συμφέροντος* καταλαμβάνει κεντρική θέση στην ανάλυση της συλλογικής δράσης, η δε ιδιαίτερη θεματική της οργάνωσης, αναγνώρισης, επιλογής και υλοποίησης των συμφερόντων, ουσιαστικά δηλαδή η *διαδικασία αντιπροσώπευσής τους*, αποτελεί ένα συναφές, «δίδυμο» πεδίο που αλληλοσχετίζεται άμεσα με αυτό της συλλογικής δράσης. *Ειδικότερος στόχος της διατριβής είναι συνεπώς να φτάσει σε μίαν εξήγηση των αλλαγών που*

έχουν επισυμβεί στην πολιτική ζωή της Ελλάδας με βάση τις εξελίξεις και αλλαγές στη δομή των συμφερόντων και των αντίστοιχων μορφών αντιπροσώπευσής τους.

Η προσέγγιση της έννοιας του συμφέροντος με την τρέχουσα «κοινή» σημασία της δεν αποτελεί θέμα ιδιαίτερου προβληματισμού, στο πεδίο τουλάχιστον των συνηθισμένων ερμηνειών. Μάλιστα στις περισσότερες προσεγγίσεις, «ανάγκες», «αιτήματα» και «συμφέροντα» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως ως συνώνυμα. Από τη στιγμή ωστόσο που θελήσει κανείς να υπεισέλθει στην επιστημονική διερεύνηση των σημαινόμενων αυτού του όρου, ανοίγει ένα πεδίο μιας ατέρμονης θεωρητικής συζήτησης που διεξάγεται γύρω από αυτό το θέμα και στην οποία βεβαίως μόνο ακροθιγώς μπορούμε να αναφερθούμε εδώ.³

Καταρχήν, ενδεικτικό της σημασίας που έχει η έννοια του συμφέροντος είναι, όπως σημειώνει ο Connolly, ότι «κάθε εξηγητική θεωρία της πολιτικής περιλαμβάνει κάπου στη δομή της ορισμένες παραδοχές σχετικά με τα πραγματικά συμφέροντα των προσώπων».⁴

Η ιδιαίτερη αυτή σημασία των συμφερόντων εξηγεί γιατί η συγκρότηση διαφορετικών επιχειρημάτων γύρω από την έννοια του συμφέροντος (του μαρξιστικού επιχειρήματος, του πλουραλιστικού κ.λπ.) αντιστοιχεί συνήθως σε γενικότερα διαφορετικές προσεγγίσεις της αντιπροσώπευσης και της πολιτικής στο σύνολό της.

Σχηματοποιώντας μπορούμε να πούμε ότι το ευρύ φάσμα των προσεγγίσεων του συμφέροντος οροθετείται ανάμεσα σε δύο «ακραία» σημεία ή δύο αντίθετους «πόλους». Στον έναν «πόλο» μια ατομοκεντρική υποκειμενική αντίληψη του συμφέροντος, τυπική στη φιλελεύθερη θεωρία, σύμφωνα με την οποία «τα συμφέροντα του ατόμου είναι αυτά που το ίδιο εννοεί ως τέτοια». Η αναζήτηση κάποιων «αληθινών» ή πραγματικών συμφερόντων του ατόμου αποκλείεται. Στον αντίθετο «πόλο» βρίσκεται μια αντικειμενική «ολοποιητική» ντετερμινιστική αντίληψη του συμφέροντος, τυπική στη μαρξιστική σκέψη, σύμφωνα με την οποία τα σημαντικά από πολιτική άποψη συμφέροντα είναι αντικειμενικά, αφορούν σε κοινωνικές ομαδώσεις, τάξεις κ.λπ. και στην ουσία αποτελούν ιδιότητες της κοινωνικο-οικονομικής βάσης.⁵

Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο «ακραίες» θεωρητικές εκδοχές έχουν αναπτυχθεί αρκετές άλλες «ενδιάμεσες» θεωρητικές προσεγγίσεις

του συμφέροντος. Θα ήταν άσκοπο από την άποψη των στόχων της παρούσας διατριβής να επιχειρήσουμε μια εκτεταμένη ανάλυση σε ένα αφαιρετικό θεωρητικό επίπεδο όλων αυτών των διαφορετικών ορισμών του συμφέροντος. Αν μη τι άλλο η προσέγγιση της έννοιας του συμφέροντος αποτελεί ζήτημα που δεν μπορεί να εξετάζεται αποκομμένα από τη διαδικασία σχηματισμού, αναγνώρισης και αντιπροσώπευσης των συμφερόντων στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα.

Και ακριβώς στο ζήτημα της σχέσης των κοινωνικών συμφερόντων με την οργανωμένη έκφραση και τη «διοχέτευσή» τους στο πολιτικό σύστημα έχουν αναπτυχθεί διαφορετικές προσεγγίσεις που στηρίζονται και σε αντίστοιχα διαφορετικούς ορισμούς του συμφέροντος. Ανάμεσά τους, η «κλασική» θεωρία ανήκει ως γνωστόν στους Almond-Powell.⁶ Σύμφωνα με την κλασική αυτή θεωρία η συν-άρθρωση των συμφερόντων σε πρωτογενές επίπεδο γίνεται από τις ομάδες ή οργανώσεις συμφερόντων (συνδικάτα κ.λπ.) και αποτελεί το «ακατέργαστο υλικό» της πολιτικής. Αυτό γίνεται αντικείμενο πολιτικής επεξεργασίας και «συνενώνεται» με τη μορφή πολιτικής πλατφόρμας από τα πολιτικά κόμματα. Η ομαλή επικοινωνία και τροφοδοσία του πολιτικού συστήματος στηρίζεται έτσι σε έναν καταμερισμό ανάμεσα στα κόμματα και τις οργανώσεις συμφερόντων. Όπου αυτός ο καταμερισμός εξασθενεί ή δεν υπάρχει, τότε προκύπτουν αρνητικά αποτελέσματα στη λειτουργία του συστήματος.⁷

Η εξήγηση συνεπώς στο πρόβλημα της διαφοράς ανάμεσα στα συμφέροντα και αιτήματα που προβάλλουν οι κοινωνικές τάξεις των διαφορετικών καπιταλιστικών χωρών βρίσκεται, για τον Almond, κυρίως στη διαφορετική σχέση πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων συμφερόντων. Σε κάθε περίπτωση, το μοντέλο του αυστηρού καταμερισμού ανάμεσα σε κόμματα και ομάδες συμφερόντων θεωρήθηκε ως η πεμπτουσία της μεταπολεμικής πλουραλιστικής δημοκρατίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης. Είναι περιπτώσεις να τονιστεί ότι αυτό το μοντέλο δεν ίσχυσε ουσιαστικά ποτέ στην Ελλάδα. Όπως θα δούμε, αφενός, πριν το 1974 οι οργανώσεις συμφερόντων αποτέλεσαν αντικείμενο αυταρχικού ελέγχου από μέρους του κράτους, ενώ μετά το 1974 πολιτικά κόμματα και κράτος μοιράζονται από κοινού τον έλεγχο αυτών των οργανώσεων. Αλλά και συνολικά το πλουραλιστικό μοντέλο στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού

βρίσκεται σήμερα σε κρίση, και φυσικά μαζί με αυτό η αντίληψη του διαχωρισμού και καταμερισμού των λειτουργιών αντιπροσώπευσης, ενώ νέες κορπορατιστικές δομές αντιπροσώπευσης των συμφερόντων έχουν εμφανιστεί, που τείνουν να υποκαταστήσουν πολλές από τις λειτουργίες των κλασικών μηχανισμών (κόμματα, κοινοβούλιο).⁸ Σε όλες τις σύγχρονες αναλύσεις συνεπώς το μοντέλο των Almond-Powell θεωρείται πλέον ξεπερασμένο, αν και νομίζω όχι μόνο για λόγους ιστορικούς, αλλά και για ουσιαστικούς λόγους που αφορούν στη θεωρητική του επάρκεια, όπως θα έχω την ευκαιρία να αναπτύξω στη συνέχεια.

Μετά το ξεπέραςμα του λειτουργιστικού-αναπτυξιακού μοντέλου, ο ρόλος των συμφερόντων στην πολιτική διαδικασία και τη δομή της συλλογικής δράσης αναλύθηκε ιδιαίτερα από μια ατομικιστική, συμπεριφορική θεωρία του σχηματισμού των ομάδων και των οργανώσεων. Αυτό που εξετάζεται από τις εν λόγω θεωρίες είναι η «λογική της συλλογικής δράσης» σε ένα ατομικιστικό περιβάλλον ή, αλλιώς, υπό το πρίσμα μιας ατομικιστικής οπτικής. Η δημιουργία των οργανώσεων και των άλλων συλλογικών φαινομένων εξηγείται όχι με βάση τα συλλογικά συμφέροντα που αυτές επιδιώκουν, αλλά με βάση την αναζήτηση των ορθολογικών-ωφελιμιστικών κινήτρων που εξηγούν τη συμμετοχή των ατόμων στις συλλογικές δραστηριότητες. Όπως παρατηρεί η S. Berger, σ' αυτό το μοντέλο σχηματισμού των ομάδων και οργανώσεων, οι αρχικές υποθέσεις στρέφονται στην αντιπροσώπευση ως ένα πρόβλημα: ένα άτομο θα σχηματίσει και θα συνδράμει μόνο οργανώσεις που, πέρα από τα συλλογικά συμφέροντα, υπηρετούν το στενό ατομικό συμφέρον του. Συνεπώς μόνο όπου ατομικά συμφέροντα και συλλογικά αγαθά συμπίπτουν μπορούν να δημιουργηθούν ομάδες. Ακριβώς επειδή οι ατομικές ωφέλειες υπάρχουν πριν και ανεξάρτητα από το σχηματισμό των ομάδων, ακριβώς επειδή τα άτομα επιλέγουν τις ομάδες για να προωθήσουν ιδιωτικούς στόχους, μόνο από λάθος ή παραπλανητικό συναίσθημα θα μπορούσε ένα πρόσωπο να βρεθεί σε μια οργάνωση που δεν αντιπροσωπεύει τα συμφέροντά του.⁹

Αυτό που χαρακτηρίζει συνολικά αυτές τις θεωρίες είναι συνεπώς η αναφορά στο «ορθολογικό άτομο», τους υπολογισμούς που αυτό κάνει με βάση τη σχέση κόστους-οφέλους και τον προσανατολισμό

του σε μια ένσκηπη στρατηγική δράση για την επίτευξη των συμφερόντων του. Γι' αυτόν το λόγο οι θεωρίες αυτές αποκαλούνται συνήθως «νεο-ωφελιμιστικές». Αποκαλούνται επίσης «οικονομικές θεωρίες της δημοκρατίας» και «θεωρίες ορθολογικής επιλογής».¹⁰

Η ανάλυσή τους δεν θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, παρά μόνο στο μέτρο που είναι σαφές ότι αυτές, αμφισβητώντας το ρόλο που παίζουν τα συλλογικά συμφέροντα στο σχηματισμό των ομάδων και τάξεων, επιδιώκουν στην ουσία την απόρριψη κάθε ερμηνευτικού μοντέλου που στηρίζει την εξήγηση των πολιτικών φαινομένων στο ρόλο των ταξικών ανταγωνισμών. Άλλωστε στην κριτική που κάνει ο Μ. Olson στο μαρξιστικό επιχείρημα, αυτή η πρόθεση είναι σαφής.¹¹

Αντ' αυτού, αυτές οι θεωρίες εγκαθιστούν το άτομο και το ατομικό συμφέρον στο επίκεντρο της ανάλυσης, διά της οποίας επιδιώκουν συχνά την *πρόβλεψη* των πολιτικών φαινομένων, υπολογίζοντας τον τρόπο που θα δράσει το ορθολογικό άτομο με βάση τη λογική της σχέσης κόστους-οφέλους σε ένα περιβάλλον δεδομένων εξωτερικών συνθηκών.

Κεντρικό χαρακτηριστικό τους συνεπώς, που είναι απόρροια του επηρεασμού τους από την οικονομική σκέψη, είναι ότι βασίζονται σε μοντέλα πρόβλεψης. Το μοντέλο είναι μια λίγο πολύ αυθαίρετη απλοποίηση της κατάστασης πάνω στην οποία ο επιστήμονας καλείται να σκεφτεί και διατυπώσει τις προβλέψεις του. Κατά τρόπο αξιωματικό διαπιστώνει την ύπαρξη ενός αριθμού ατόμων-δρώντων παραγόντων, με ορισμένους σκοπούς (όπως λ.χ. να μεγιστοποιήσουν τα εισοδήματά τους), και σε συνέχεια επιχειρεί να συναγάγει αφαιρετικά πώς αυτοί θα δράσουν σε μια κατάσταση ύπαρξης εναλλακτικών επιλογών, με την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα επιδιώξουν τους στόχους τους ορθολογικά. Η επηρεασμένη από την οικονομική ανάλυση πολιτική σκέψη, κατ' αυτό τον τρόπο, είναι κυρίως μια διαδικασία λογικής αφαίρεσης.¹²

Αυτή ακριβώς η τυπική λογική σύσταση της νεο-ωφελιμιστικής σκέψης την καθιστά, πιστεύω, ακατάλληλη για την ουσιαστική ανάλυση των ιστορικο-κοινωνιολογικών παραμέτρων που επηρεάζουν τα πολιτικά φαινόμενα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την ουσιαστική σκοπιά, από τη σκοπιά δηλαδή της αντιστοίχισής τους προς τη ρεαλιστική ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα, βασικές έννοιες-κλειδί,

όπως αυτή του «ορθολογικού-ατόμου», ή έννοιες με στρατηγική σημασία, τόσο για το λειτουργιστικό όσο και για το συμπεριφορικό μοντέλο, όπως ο κοινωνικά ουδέτερος χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος, ή η έννοια της «ομάδας συμφερόντων», ως ουδέτερης εργαλειακότητας (οι «ομάδες συμφερόντων» των εργοδοτών και των εργαζομένων θεωρούνται τυπικά ίσοι διαπραγματευτές) αποδεικνύονται ιδιαίτερα προβληματικές. Από ουσιαστική σκοπιά, αν λ.χ. γίνει δεκτό ως επιχείρημα ότι η ανισότητα δύναμης των ατομικών φορέων πηγάζει από τη δομική θέση που αυτοί κατέχουν σε ένα δεδομένο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, από το αν δηλαδή εντάσσονται δομικά στο κεφάλαιο ή την εργασία, μοιραία αλλάζει ολόκληρη η προβληματική της προσέγγισης των πολιτικών φαινομένων και της αντιπροσώπευσης των συμφερόντων. Στην περίπτωση αυτή, όπως τονίζει ο Lindblom, το κεφάλαιο και η εργασία δεν μπορούν να θεωρηθούν «ομάδες συμφερόντων» απέναντι σε ένα ουδέτερο «πολιτικό σύστημα», γιατί το κεφάλαιο βρίσκεται ήδη σε προνομιακή θέση εξουσίας, που οφείλεται στο απλό γεγονός ότι σε μια καπιταλιστική κοινωνία το κράτος εξαρτάται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση. Πριν ακόμη περάσει σε ανοικτή πολιτική πίεση και αιτήματα προς την κυβέρνηση, το κεφάλαιο κατέχει ήδη μια θέση έμμεσου ελέγχου στις δημόσιες υποθέσεις: «Οι επιχειρηματίες-κεφαλαιοκράτες γίνονται έτσι ένα είδος δημόσιων λειτουργών και ασκούν αυτό, που σε μια ευρύτερη οπτική του ρόλου τους επιτελούν οι δημόσιες λειτουργίες».¹³

Από τη μεριά του ο C. Offe, στην κριτική της έννοιας των «ομάδων συμφερόντων», υποστηρίζει ότι στο βαθμό που οι οικονομικές έννοιες (της αγοράς, του εμπορεύματος, της ελευθερίας των συμβάσεων, της προσφοράς και της ζήτησης, εφαρμοζόμενες εξίσου στην πλευρά του κεφαλαίου και σ' αυτήν της εργασίας) τείνουν να αρνηθούν (ακόμα και να αναστείλουν) τη γνωστική πρόσβαση στην πραγματικότητα της ύπαρξης διαφορετικών τάξεων, η πολιτικο-επιστημονική έννοια της «ομάδας συμφερόντων» (ως εξαγόμενο μιας αταξικής «λογικής της συλλογικής δράσης» και μια ουδέτερη μορφή το περιεχόμενο της οποίας μπορεί να πληρωθεί από ετερογενή «συμφέροντα») επιτελεί την ίδια λειτουργία συσκότισης της κατηγορίας της κοινωνικής τάξης, μέσω μιας διανοητικής πρακτικής που κατά την ουσία της συνίσταται στην «εξίσωση των ανίσων». Αυτό για τον Offe εκφράζει το φιλελεύ-

θερο σφάλμα της «πλαστικής εγκαθίδρυσης μιας ταυτότητας» (ταυτότητα ανίσων).¹⁴

Αλλά και η αναγνώριση των συμφερόντων αποτελεί συγχρόνως μια γνωστική διαδικασία, που προϋποθέτει την κατοχή των απαραίτητων πληροφοριών από μέρους των δρώντων. Στην περίπτωση αυτή τίθεται το ζήτημα κατά πόσο η ανισότητα της δομικής θέσης των ατόμων δημιουργεί και άνισες δυνατότητες ανάμεσα στους φορείς του κεφαλαίου και της εργασίας για μια πρόσβαση στις πηγές πληροφοριών που είναι αναγκαίες για την αναγνώριση των συμφερόντων.¹⁵

Φαίνεται συνεπώς ότι, στο πεδίο μιας ουσιαστικής ανάλυσης των μορφών συλλογικής δράσης –κομμάτων, συνδικάτων, κινημάτων, απεργιών κ.λπ.– και της ιστορικής μεταβολής τους, η αφηρημένη τυπική λογική της «ορθολογικής επιλογής» έχει μικρή ερμηνευτική αξία, ενώ αντίθετα είναι αναγκαίο να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές, ιστορικές, οικονομικές, δομικές παράμετροι που επιδρούν στις μεταβαλλόμενες μορφές και σχέσεις που παίρνει η συλλογική δράση. Εξυπακούεται βεβαίως ότι όλες οι προσεγγίσεις που στηρίζονται στη σχέση κόστους-οφέλους και την ένσκηπη στρατηγική δράση δεν συνενώνονται απαραίτητα στην ίδια αφαιρετική τυπική λογική. Στις περιπτώσεις μάλιστα που χαρακτηρίζονται από έναν ιστορικό προσανατολισμό (όπως λ.χ. οι εργασίες του Ch. Tilly) μπορούν να αποβούν και ιδιαίτερα καρποφόρες.¹⁶

Από γενικότερη ιστορική άποψη, οι εργασίες του Tilly δείχνουν ότι η ενδυνάμωση των ωφελιμιστικών θεωριών της συλλογικής δράσης μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι η ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και του εθνικού κράτους πριμοδοτεί η ίδια τους στρατηγικούς - εργαλειακούς υπολογισμούς.¹⁷ Μήπως άλλωστε ο ίδιος ο Μαρξ δεν ήταν αυτός που αντιλαμβανόταν την ωφελιμιστική σκέψη και την «αστική πολιτική οικονομία» ως «αντικειμενικά ισχύουσες μορφές σκέψης»; Όπως δείχνει ο Tilly, οι αστικοί θεσμοί της αγοράς, του κράτους κ.λπ. πριμοδοτούν μίαν αντίστοιχη λογική της συλλογικής δράσης από τη μεριά εκείνων που στον αγώνα τους για υλικά ωφελήματα και πολιτική εξουσία έχουν ως στόχο τους τη διεξόδυση και τον έλεγχο της αγοράς ή του κράτους.¹⁸ Αυτή η θεσμική πριμοδότηση ορισμένων μορφών σκέψης και προσανατολισμών δράσης υπόκειται παρ' όλα αυτά στην ίδια ιστορικότητα που υπόκεινται και οι

θεσμοί, πράγμα που αποδεικνύεται τόσο διεθνώς όσο και στην ελληνική περίπτωση. Δεν είναι άραγε προφανές ότι η επικράτηση κατά τον 20ό αιώνα και μετά τον πόλεμο «κολεκτιβιστικών» πρακτικών, κενσισιανών ρυθμίσεων και τάσεων περιορισμού της αγοράς βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με αντίστοιχες λογικές της συλλογικής δράσης που κυριάρχησαν κατ' αυτή την περίοδο, με την ανάπτυξη εργατικών κινημάτων, μαζικών κομμάτων κ.λπ.;¹⁹ Είναι, άραγε, τυχαίο ότι αυτή η περίοδος στο επιστημολογικό επίπεδο είναι η περίοδος κυριαρχίας των «ολοποιητικών» παραδειγμάτων, είτε του μαρξιστικού είτε του λειτουργιστικού; Αντίστροφα: Είναι τυχαίο ότι η μετέπειτα κρίση του κενσισιανισμού και του κράτους πρόνοιας συνδέεται με την ενδυνάμωση μιας ατομικιστικής λογικής και αντίστοιχων ατομοκεντρικών προσανατολισμών δράσης που χαρακτηρίζουν την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού και των μεταφορντιστικών καθεστώτων; Στην ανάλυσή μας θα έχουμε την ευκαιρία να δείξουμε ότι η μελέτη της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας, λ.χ. μετά τον πόλεμο, παρέχει και αυτή από τη μεριά της πολλές αποδείξεις για τον τρόπο που οι θεσμικές λύσεις που επιλέχθηκαν κατ' αυτή την περίοδο «πριμοδότησαν» ορισμένες «λογικές» στην επιδίωξη των συμφερόντων και των προσανατολισμών δράσης των ατομικών κοινωνικών φορέων.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η λογική κόστους-οφέλους και η στρατηγική εργαλειακή δράση αφενός δεν μπορούν να αποκλειστούν από το πεδίο της συλλογικής δράσης, αφού αποτελούν «αντικειμενικά ισχύουσες» μορφές, αφετέρου όμως υπόκεινται στην ιστορικά μεταβαλλόμενη επίδραση κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών παραμέτρων που συνθέτουν ένα ιδιαίτερο κοινωνιολογικό πλαίσιο αναφοράς. Ταυτόχρονα, παίρνοντας υπόψη την κριτική που εδώ και πολύ καιρό έχει κάνει ο T. Parsons στον ωφελιμισμό, ότι δηλαδή μια ανάλυση που εστιάζεται στη στρατηγική - εργαλειακή δράση δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις στο πρόβλημα της προέλευσης και της λογικής της αλληλεγγύης των ομάδων, θα την αναζητήσουμε κυρίως στην ιδιαίτερη λογική των συλλογικών στόχων και συμφερόντων: είναι βέβαιο ότι η σύγχρονη ελληνική πολιτική εμπειρία προσφέρει πολλές αποδείξεις, όπως θα δούμε σχετικά με αυτό. Η στήριξη της λογικής της αλληλεγγύης των ομάδων στην ενυπάρχουσα λογική των ίδιων των συλλογικών στόχων²⁰ είναι προφανές ότι αντιφάσκει με τη νεο-ωφελιμι-

στική θεώρηση, ενώ αντίθετα πριμοδοτεί μια «ταξική λογική» σε βάρος της ατομιστικής οπτικής και συμπεριφοράς. Το στοιχείο αυτό κάνει αναπόφευκτη τη συνάντηση με τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση, τα μεγάλα προβλήματα και την κρίση της.

Στο μεγαλύτερο μέρος της, η μαρξιστική θεωρητική παράδοση –με την εξαίρεση μιας ιδιαίτερα δογματικής θεωρητικής σκέψης που απορρίπτει τόσο την έννοια του συμφέροντος όσο και την προβληματική της αντιπροσώπευσής τους, ως «επιδράσεις του ωφελισμού»²¹– αντιλαμβάνεται τα συμφέροντα ως αντικειμενικές ιδιότητες της κοινωνικο-οικονομικής βάσης. Οι ίδιες οι κοινωνικο-οικονομικές δομές, που χωρίζουν τον κοινωνικό πληθυσμό σε διαφορετικές τάξεις, παράγουν και διαφορετικά αντικειμενικά συμφέροντα. Κατευθυντήριος ιδέα εδώ είναι ότι το να ανήκει κανείς σε μια τάξη ή κατηγορία προσδιορίζει ένα συμφέρον που υπάρχει ανεξάρτητα από τις πρακτικές των πολιτικών κομμάτων και άλλων οργανώσεων και ασχέτως αν τα άτομα στα οποία αφορά το αναγνωρίζουν ως δικό τους.²² Αυτή ακριβώς η αντικειμενική δόμηση των τάξεων και των συμφερόντων τους παραπέμπει σε μια υποκείμενη κοινωνική πραγματικότητα με βάση την οποία μπορούν να ερμηνεύονται τα πολιτικά φαινόμενα, αλλά και οι συγκρούσεις ή συμμαχίες των ίδιων των τάξεων. Με βάση αυτή την πραγματικότητα μπορεί επίσης να εξηγηθεί η υποστήριξη ή η έλλειψη υποστήριξης ενός κόμματος αναλόγως του αν «υπηρετεί ή προδίδει» τα συμφέροντα μιας τάξης.²³ Μπορεί τέλος να προσδιοριστεί η τοποθέτηση κάποιου (υπέρ ή κατά) μιας πολιτικής αλλά και ο σχεδιασμός μιας πολιτικής σύμφωνα με τα υποτιθέμενα αντικειμενικά συμφέροντα αυτής ή της άλλης τάξης, στοιχείο που υπήρξε προσδιοριστικό ανέκαθεν στη μαρξιστική κομματική θεωρητική σκέψη.

Στις τελευταίες δύο δεκαετίες, η κριτική αυτής της «ταξικής ανάλυσης» προήλθε ακόμη και μέσα από τους κόλπους των ίδιων των μαρξιστών. Στην κριτική τους οι Cutler, Hindess, Hirst, Hussain διαπιστώνουν ότι η ανάλυση των πολιτικών θεσμών και οργανώσεων ως των αντιστοιχούντων σε αντικειμενικές ταξικές δομές και συμφέροντα αντιπροσωπεύσεων οδηγεί σε μη παραδεκτές επιστημονικά και πολιτικά συνέπειες. Εάν η πολιτική μπορούσε να αναχθεί στην αντιπροσώπευση συμφερόντων που είναι δεδομένα από κάποια υποκείμενη κοινωνική πραγματικότητα, τότε οι αντιπροσωπεύσεις αυτές καθαυτό –οι

πρακτικές των κομμάτων, συνδικάτων, κρατικών υπηρεσιών κ.λπ.— θα είχαν προφανώς δευτερεύουσα σημασία.²⁴ Αυτό ακριβώς είναι και το σημείο, γύρω από το οποίο, όπως είναι γνωστό, έχει επικεντρωθεί ευρύτερα μια κριτική του μαρξισμού με το επιχείρημα ότι σ' αυτόν «το πρόβλημα των τάξεων απορροφά το πρόβλημα της πολιτικής».²⁵

Είναι αλήθεια ότι κατά ένα μεγάλο μέρος αυτές οι κριτικές αποδίδουν κατά τρόπο υπεργενικευτικό στο σύνολο του μαρξισμού την αντίληψη ότι οι τάξεις και τα συμφέροντά τους σχηματίζονται πρώτα στο οικονομικό πεδίο και σε συνέχεια αντανakλώνται ή αντιπροσωπεύονται στο πολιτικό επίπεδο. Αν μη τι άλλο στη σκέψη του ίδιου του Μαρξ αλλά και στη μεταγενέστερη γκραμισιανή παράδοση, αργότερα δε με άμεσο τρόπο στον Αλτουσέρ και στον Πουλαντζά, έχει τεθεί το πρόβλημα του σχηματισμού των τάξεων όχι μόνο στο πεδίο της οικονομίας αλλά και στο πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο.²⁶

Παρ' όλα αυτά όμως στην ουσία του επιχειρηματός τους αυτές οι κριτικές έχουν δίκιο. Υπάρχει μια μακρά παράδοση στο μαρξισμό—στην οποία δεν φαίνεται να είναι αμέτοχες ορισμένες διατυπώσεις του ίδιου του Μαρξ— που μεταχειρίζεται τη διάκριση οικονομίας και πολιτικής, «βάσης και εποικοδομήματος», όχι ως αναλυτική, αλλά ως ουσιαστική ή «οντολογική» διάκριση. Εδώ στηρίζονται πολλές παρανοήσεις που συνθέτουν το γνωστό πρόβλημα του «οικονομισμού» στη μαρξιστική πολιτική ανάλυση. Μία από τις θεωρητικές πηγές του οικονομισμού είναι η «περίφημη» θέση του Έγκελς, στην οποία αυτός περιγράφει την υλιστική αντίληψη της πολιτικής και την «ταξική ανάλυση» ως την «αναζήτηση των αιτίων των πολιτικών συγκρούσεων στους αγώνες ανάμεσα στις υπάρχουσες κοινωνικές τάξεις και ταξικές ομάδες που δημιουργούνται... από την οικονομική ανάπτυξη και (στην απόδειξη) ότι τα ιδιαίτερα πολιτικά κόμματα είναι λίγο πολύ αντίστοιχες πολιτικές εκφράσεις αυτών των συγκεκριμένων τάξεων και ταξικών ομάδων».²⁷

Με βάση αυτήν τη θέση του Έγκελς, για πολλά χρόνια οι μαρξιστές συνταύτιζαν τα ταξικά με τα οικονομικά φαινόμενα και προσπαθούσαν δι' αυτών να αναχθούν σε μια μηχανική εξήγηση των πολιτικών συγκρούσεων, αγνοώντας την ιδιαίτερη αυτονομία τους. Στο μέτρο που τα προβλήματα του «οικονομισμού» και του «αναγωγισμού» κατέστησαν κυρίαρχα στην πολιτική ανάλυση, μια σειρά βασικές έννοιες

που δέσποσαν στη μαρξιστική θεωρητική συζήτηση στις δεκαετίες του '60 και '70 –«σχετική αυτονομία», «επικαθορισμός», «ηγεμονία»– δημιουργήθηκαν ακριβώς στο πλαίσιο της προαναφερθείσας προσπάθειας επίλυσης αυτών των προβλημάτων.²⁸ Φυσικά, δεν είναι δυνατόν στο πλαίσιο του παρόντος να υπεισέλθουμε σε παρόμοια ειδικά ζητήματα της μαρξιστικής θεώρησης, που άλλωστε είναι πλέον ξεπερασμένα. Ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι παρά τις σημαντικές προσπάθειες που έγιναν για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων πολιτικής - οικονομίας στο πλαίσιο της μαρξιστικής πολιτικής ανάλυσης, αυτές προσέκρουσαν σε ένα ανυπέρθετο όριο: την «αντικειμενικότητα» των συμφερόντων που εννοούνται ως απορρέουσες ιδιότητες ενός τρόπου παραγωγής και εγγράφονται σε έναν ιστορικό ορίζοντα που κατατείνει στην υπέρβαση του καπιταλισμού και την επίτευξη του σοσιαλισμού.²⁹

Η «τελικότητα» που προσδίδει στο όλο σχήμα η ύπαρξη ενός αντικειμενικού, ιστορικά προ-δεδομένου πλαισίου συμφερόντων που κατατείνει στην υποτιθέμενη υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος, συγκροτεί μια ιδεατή μήτρα συνείδησης προς την οποία υποτίθεται η τάξη θα κινηθεί προκειμένου να αναχθεί σε αυτήν –σχήμα που βρίσκει λογικό στήριγμα στην εσωτερική διάρθρωση της μαρξιστικής θεωρίας, όχι όμως και στις εξωτερικές εμπειρικές συνθήκες, το ιστορικό πραγματολογικό υλικό που έχουμε μέχρι στιγμής υπόψη μας– και στο οποίο θα πρέπει μάλιστα να προσθέσουμε τις καταλυτικές εξελίξεις που σημειώνονται στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Και επειδή όπως παρατηρεί ο P. Anderson, στο μαρξισμό η σχέση προς τις εξωτερικές συνθήκες –αντίθετα από τη θετικιστική επιστημολογία– έχει την κύρια σημασία, δημιουργούνται ακριβώς σε αυτό το σημείο οι προϋποθέσεις της μεγάλης κρίσης του μαρξισμού για την οποία κανείς σήμερα δεν αμφιβάλλει.³⁰

Το συμπέρασμα από όλα αυτά είναι ότι ο μαρξισμός –παρά τις έντονες θεωρητικές αναζητήσεις– αντιλαμβάνεται τα συμφέροντα ως σε τελική ανάλυση θεμελιώδεις ιδιότητες της κοινωνικο-οικονομικής βάσης. Στο σημείο αυτό υπάρχει συνάφεια με τη λειτουργιστική ανάλυση, στο πλαίσιο της οποίας θεωρείται, όπως είδαμε, ότι υπάρχει μια προ-πολιτική διαμόρφωση των συμφερόντων, τα οποία εισέρχονται «απέξω» στο πολιτικό σύστημα. Το εντυπωσιακό είναι ότι και οι νεο-

ωφελιμιστικές θεωρίες φαίνεται να στηρίζονται σε μια προ-πολιτική διαμόρφωση του «ορθολογικού ατόμου» και των συμφερόντων του στην ιδιωτική σφαίρα, απ' όπου αυτό εισέρχεται «έτοιμο» στο πεδίο της συλλογικής δράσης και της πολιτικής. Αυτή η εκλεκτική συγγένεια δεν είναι παράδοξη, ιδιαίτερα για το μαρξισμό και τον ωφελιμισμό που αναπτύχθηκαν τον 19ο αιώνα, σε μια περίοδο δηλαδή που ολοκληρή η κοινωνική σκέψη θεμελιώθηκε στην αυτονομία και την προτεραιότητα του ιδιωτικού χώρου και της κοινωνίας απέναντι στην πολιτική κοινωνία και το κράτος.³¹

Ωστόσο στις σύγχρονες κοινωνίες που κυριαρχήθηκαν από τον κεϋνσιανισμό και χαρακτηρίζονται από τον «πανοπτικό» ρόλο του κράτους, είναι προφανές ότι οι σχέσεις κράτους - κοινωνίας είναι ριζικά αλλαγμένες, γεγονός που δεν μπορεί παρά να οδηγεί σε μια διαφορετική αντίληψη των συμφερόντων και της αντιπροσώπευσής τους. Έτσι, τις δύο τελευταίες δεκαετίες συντελέστηκε μια «επανάσταση» στην αντίληψη των συμφερόντων και του τρόπου προσδιορισμού τους στην πολιτική ανάλυση. Μέχρι τότε μόνο η θεωρητική παράδοση του «πραγματισμού» είχε θεωρήσει τα συμφέροντα κυρίως ζήτημα της πολιτικής διαδικασίας, περιορίζοντας το ρόλο των εξωπολιτικών προσδιορισμών τους.³²

Στις αρχές της περασμένης δεκαετίας εκδόθηκε ένας συλλογικός τόμος με την επιμέλεια της S. Berger, για τον οργανωτικό ρόλο των συμφερόντων στη Δ. Ευρώπη.³³ Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η ομοφωνία των εργασιών του τόμου για το γεγονός ότι τα συμφέροντα δεν διαμορφώνονται μόνο κοινωνικο-οικονομικά, αλλά μέσα από σύνθετες ιστορικές, οργανωτικές και πολιτικές διαδικασίες. Το ίδιο το οργανωτικό προτσές αναλύεται ως μέρος της διαδικασίας διαμόρφωσης των συμφερόντων. Βεβαίως, κανείς δεν αμφιβάλλει ότι τα «συμφέροντα» επηρεάζονται από τις δομές των βιομηχανικών κοινωνιών στην έκταση που οι τεχνολογίες τους, οι μορφές ιδιοκτησίας, οι αγορές εργασίας και τα κοινωνικά συστήματα δημιουργούν ιδιαίτερες δέσμες και κατανομές πηγών γύρω από τις οποίες δημιουργούνται οι ομάδες και οι συμμαχίες τους στην πάλη για τον έλεγχο της εξουσίας και των υλικών πόρων.³⁴

Ωστόσο, οποιοδήποτε παρόμοιο κοινωνιολογικό πλαίσιο αναφοράς των συμφερόντων δεν λύνει το πρόβλημα της αναγνώρισης και

επιλογής των συμφερόντων από μέρους των ατόμων ή των ομάδων. Ο Pizzorno που πραγματεύεται αυτό το θέμα χρησιμοποιεί το παράδειγμα του σταφυλοπαραγωγού της Κορσικής που έχει να επιλέξει ανάμεσα: α) στη συνεταιριστική ένωση των σταφυλοπαραγωγών, β) το αυτονομιστικό κόμμα της Κορσικής και γ) το εθνικό πολιτικό κόμμα. Τρεις διαφορετικές οργανώσεις, με διαφορετική ταυτότητα και στρατηγική.³⁵

Το πρώτο, συνεπώς, πρόβλημα που η κοινωνικο-οικονομική δομή αφήνει ανοικτό είναι η αναγνώριση με ποια ομάδα βρίσκονται τα συμφέροντα του ατόμου. Ακόμη όμως και όταν το άτομο αποφασίσει τη συμμετοχή του σε μία από τις εναλλακτικά υπάρχουσες ομάδες, αναφέρεται ένα άλλο πρόβλημα. Με ποιο τρόπο θα επιδιωχθούν τα συμφέροντα της ομάδας; Με τη μεγιστοποίηση των βραχυπρόθεσμων στόχων ή με θυσίες προς χάριν των μακροπρόθεσμων; Με ρεφορμιστική ή ριζοσπαστική στρατηγική; Και ποια ανάμεσα στις διαφορετικές ανταγωνιστικές ερμηνείες των συμφερόντων της ομάδας προσφέρει αυτήν τη γνώση;

Από τα παραπάνω προκύπτει ένα διττό συμπέρασμα που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες προσεγγίσεις των συμφερόντων. *Πρώτον, ότι τα συμφέροντα πηγάζουν μεν από έναν κοινωνικό ορίζοντα αναγκών, προσδιορίζονται όμως σε τελική ανάλυση στα πλαίσια της πολιτικής διαδικασίας.* Ακόμη και αν θεωρήσουμε υπερβολική τη θέση του B. Hindess, σύμφωνα με την οποία «δεν υπάρχει αυθεντικό προ-πολιτικό πρότυπο συμφερόντων που θα μπορούσε να λεχθεί ότι το αντιπροσωπεύει η πολιτική»,³⁶ είναι παρ' όλα αυτά σαφές ότι η αναγνώριση, επιλογή και αντιπροσώπευση των συμφερόντων αποτελεί συγχρόνως και τη διαδικασία της οριστικής διαμόρφωσής τους. *Δεύτερον, τα συμφέροντα έχουν μια έντονα δραστική διάσταση.* Όπως σημειώνει ο B. Hindess, τα συμφέροντα έχουν συνέπειες μόνο στην έκταση που προσφέρουν σε κάποιους δρώντες παράγοντες τους λόγους για να δράσουν.³⁷ Από αυτή την άποψη γίνεται φανερό ότι ανάγκες, επιθυμίες και συμφέροντα δεν ταυτίζονται εννοιολογικά.³⁸ Όπως σημειώνει ο B. Barry η πρόταση ότι «ο Α επιθυμεί το Χ» δεν είναι ταυτόσημη με την πρόταση ότι το «Χ είναι προς το συμφέρον του Α».³⁹ Πρακτικά, οι κοινωνικές ανάγκες είναι απεριόριστες, ενώ τα συμφέροντα υποδεικνύουν την επιλογή και ιεράρχηση των στόχων για την ικα-

νοποίηση ορισμένων από αυτές τις ανάγκες, ανάλογα με τα διατιθέμενα μέσα – έχουν δηλαδή, όπως είπαμε, δρασσεακό και *εξ ορισμού ορθολογικό χαρακτήρα*. Ταυτόχρονα, γίνεται δεκτό ότι τα συμφέροντα υπάρχουν μόνο σε σχέση με αντίθετα ή ανταγωνιστικά συμφέροντα, γεγονός που παραπέμπει στην ύπαρξη κοινωνικά πεπερασμένων δυνατοτήτων ικανοποίησης εμπορευματικών και καταναλωτικών αναγκών, που από τη φύση τους είναι απεριόριστες: Είναι προφανές ότι αν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν όλες οι κοινωνικές ή φυσικές ανάγκες δεν θα γινόταν λόγος για ανταγωνιστικά συμφέροντα. Τέλος, ο δρασσεακός, «συμμετοχικός» χαρακτήρας των συμφερόντων αποκλείει κάθε κατανόησή τους ως «προ-δεδομένων» και αμετάλλακτων. Όπως τονίζει ο Tilly, «η κινητοποίηση, η συλλογική δράση και η κατάκτηση ή η απώλεια της εξουσίας, συχνά μεταβάλλει τα συμφέροντα μιας ομάδας».⁴⁰

Ο ρόλος των μορφών συλλογικής δράσης και κινητοποίησης καθώς και των άλλων μορφών διαμεσολάβησης στο σχηματισμό των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων αποτελεί θέση που θα τονιστεί πολλές φορές στο πλαίσιο του παρόντος, γιατί έχει στρατηγική σημασία για την ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας. Αυτή η ανακάλυψη ενός δρασσεακού, ενεργητικού ρόλου του πολιτικού στοιχείου στο σχηματισμό των συμφερόντων, που δεν θεωρούνται πλέον παθητική αντανάκλαση της κοινωνικο-οικονομικής δομής, και η, ως απόρροια αυτού, ανακάλυψη του ρόλου των συμφερόντων στο σχηματισμό των ομάδων και των συλλογικών δράσεων, έχει προφανείς συνέπειες στην προβληματική των τάξεων και της «ταξικής ανάλυσης».

Μέχρι τώρα οι προσεγγίσεις των τάξεων στηρίχτηκαν στη δυνατότητα διάκρισης δύο διαφορετικών επιπέδων ανάλυσής τους. Στο πρώτο, η τάξη κατανοήθηκε ως το σύνολο των κοινωνικο-οικονομικών θέσεων ή κοινωνικών υποδοχών των προσώπων που την αποτελούν (ή σε πιο εξελιγμένες θεωρίες, ως το σύνολο των οικονομικών πολιτικών και πολιτιστικών προσδιορισμών που τις συγκροτούν).⁴¹

Με αυτήν τη «δομική» έννοια –και ανεξαρτήτως του ιδιαίτερου μεθοδολογικού πλαισίου αναφοράς– εμφανιζόμενες στον επιστημονικό λόγο οι τάξεις δεν μπορεί να νοηθούν ως πραγματικές ομάδες (ομάδες δηλαδή με κάποια κοινά στοιχεία δράσης, συνείδησης κ.λπ.), αλλά αποτελούν μάλλον ένα είδος «ταξινομικών ομάδων». Ομάδων δη-

λαδή που δημιουργούνται από ανθρώπινες ενέργειες ταξινόμησης, οι οποίες μάλιστα υποκρύπτουν συχνά ιδιαίτερες σκοπιμότητες. Απ' αυτή την άποψη μπορεί να είναι ή να μην είναι επιστημονικά αυθαίρετες, ανάλογα με τη διαθέσιμη θεωρητική εξήγηση των ομοιοτήτων ανάμεσα στα μέλη τους και την ευρετική τους αξία.⁴²

Σ' αυτό το επίπεδο ανάλυσης ως τάξεις ή κοινωνικά στρώματα εννοούνται ομάδες που σχηματίζονται με βάση την αναπαραγωγή ορισμένων διαφορών στο επάγγελμα, στο εισόδημα, τη μόρφωση κ.λπ. Αυτό προσφέρει βεβαίως άπειρες ταξινομικές δυνατότητες και οδηγεί σε μίαν ατέρμονη ερμηνευτική των εμπειρικο-στατιστικών κατηγοριών που δεν θα μας απασχολήσει εδώ.

Θα επικεντρώσουμε κυρίως την προσοχή μας σε ένα δεύτερο επίπεδο προσδιορισμού, στο πλαίσιο του οποίου οι τάξεις προσεγγίζονται ως δρώσες ιστορικά συλλογικότητες, ως σύνολα δηλαδή ενεργών φορέων ή παραγόντων που έχουν τη δυνατότητα να αντενεργούν πάνω στους δομικούς όρους και συνθήκες αναπαραγωγής της οικονομικής τους θέσης, των συνθηκών κοινωνικοποίησής τους κ.λπ. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε ότι ακριβώς αυτές οι συγκρούσεις και ανταγωνισμοί των φορέων δράσης γύρω από τη δυνατότητα επενέργειας πάνω στις συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής συγκροτούν το πολιτικό στοιχείο ή το πολιτικό παιχνίδι στην ευρύτερή του έννοια. Έτσι, ουσιαστικά στο πεδίο της πολιτικής ανάλυσης η τάξη αποκτά την υπαρκτή της υπόσταση, αλλά και την ευρετική της αξία, από τη στιγμή που μπορεί να διαπιστωθεί ότι ορισμένες μεταλλακτικές δράσεις και πρακτικές των ατόμων συγκλίνουν σε κοινές ή ανταγωνιστικές στοχοθεσίες για τη διατήρηση ή τη μεταβολή των διαφορών που προαναφέρθηκαν (εισοδηματικών, οικονομικών, πολιτιστικών κ.λπ.). Στην περίπτωση αυτή τα άτομα δεν δρουν μόνο ατομικά αναπαράγοντας κάποιον από τους δεδομένους οικονομικούς ρόλους που τους προσφέρονται στο πεδίο της αγοράς και της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά προσανατολίζονται σε αλληλέγγυες μορφές συλλογικής δράσης, για τη διατήρηση ή τροποποίηση των παραμέτρων που ορίζουν τους υφιστάμενους οικονομικούς ρόλους, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για το σχηματισμό μιας τάξης ως ιστορικά δρώσας συλλογικότητας.

Η διάκριση ανάμεσα στην τάξη ως «ταξινομική ομάδα» και στην

τάξη ως δρώσα συλλογικότητα, και η σωρεία των προβλημάτων που ενέχει η μετάβαση από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο, υποτιμήθηκαν ή αγνοήθηκαν ωστόσο συχνά από τις αναλύσεις που στηρίζονται στην «ταξική» προβληματική. Η μη πλήρης αναγωγικότητα ανάμεσα στα δύο επίπεδα, που από ένα σημείο και πέρα κατέστη εξώφθαλμη (λόγω και της ευρύτατης χρήσης εμπειρικο-αναλυτικών μεθόδων και τεχνικών έρευνας), αποτέλεσε το κύριο σημείο κριτικής της μαρξιστικής θεωρίας των τάξεων που καταγγέλθηκε ως «ξεπερασμένη», «άχρηστη» ή «αναχρονιστική».⁴³

Μεταγενέστερες μαρξιστικές προσεγγίσεις όπως η επισήμανση του προβλήματος της «δομικής αμφισημίας» από τον E. O. Wright, και σε συνέχεια –σε ένα διαφορετικό μεθοδολογικό πλαίσιο– του φαινομένου της «πολυσθενείας» από τον K. Τσουκαλά, στο πλαίσιο του οποίου τα άτομα-φορείς μετέχουν σε περισσότερες από μία ταξικές θέσεις, αποτελούν περισσότερο μια εμβάθυνση στα προαναφερθέντα προβλήματα αναγωγής από την τάξη με την «ταξινομική» της μορφή, στην τάξη ως συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπινων φορέων, παρά μια ουσιαστική θεωρητική διέξοδο στο πρόβλημα.⁴⁴

Ειδικότερα στο «πολυσθενές» σχήμα του Τσουκαλά, τα άτομα-φορείς μετέχουν σε περισσότερες από μία ταξινομικές μήτρες και συνεπώς προβάλλουν ως ακατάτακτα, πράγμα που, αν αντιμετωπιστεί στις ακραίες λογικές του συνέπειες, πιστοποιεί απλά την αδυναμία αναγωγής των πολιτικών φαινομένων στο σχήμα της «ταξικής ανάλυσης». Στις συνθήκες αυτές ο πειρασμός της εγκατάλειψης της προβληματικής της τάξης και της προσφυγής στην προβληματική των «ομάδων» των οργανώσεων, των ελίτ κ.λπ. είναι μεγάλος.

Σχετικά με αυτό οι Cutler, Hindess κ.ά. γράφουν ότι «όταν εξετάζουμε τους πολιτικούς και ιδεολογικούς αγώνες βρίσκουμε κρατικούς μηχανισμούς, πολιτικά κόμματα και οργανώσεις, διαδηλώσεις και ταραχώδεις εκδηλώσεις, σώματα ενόπλων, δημοσιογράφους και περιοδικά κ.λπ., αλλά δεν βρίσκουμε τάξεις διευθυνόμενες η μία εναντίον της άλλης».⁴⁵ Ωστόσο, πώς μπορεί, για παράδειγμα, να εξηγηθεί το φαινόμενο που παρατηρείται συχνά σε οργανώσεις τόσο διαφορετικές όπως π.χ. ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων, ένας Εμπορικός Σύλλογος, μια εκκλησιαστική οργάνωση, μια κρατική υπηρεσία, ένα πολιτικό κόμμα κ.λπ., σε κρίσιμα μακροπολιτικά ή ευρύτερης κοινωνικής ση-

μασίας θέματα να αναπτύσσουν ταυτόσημους στόχους ή δράσεις που κατευθύνονται στους ίδιους στόχους, ενώ άλλες οργανώσεις, π.χ. των μισθωτών, κινητοποιούνται προς μίαν αντίθετη κατεύθυνση;

Αυτή η τάση των ομάδων και οργανώσεων να συμμαχούν ή να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, και μάλιστα σε οριακές περιπτώσεις σε μια «μετωπική» ή «σχισματική» μορφή, συνηγορεί αναμφίβολα υπέρ της διατήρησης της ερμηνευτικής αξίας της «ταξικής» προβληματικής. Πώς, όμως, μπορεί να ξεπερασθεί το πρόβλημα του αναγωγισμού; Αυτό, πρώτον, προϋποθέτει ότι η ταξική προβληματική θα ξεπεράσει την παραδοσιακή της εχθρότητα προς τις εμπειρικο-αναλυτικές μεθόδους και θα συσχετιστεί με τα δεδομένα τους, κάτι που ως ένα βαθμό συντελείται ήδη. Εμπειρικά, η κατάδειξη της μη πλήρους αναγωγιμότητας των κοινωνικο-οικονομικών θέσεων στο πεδίο των πολιτικών οργανώσεων όχι μόνο δεν αποδεικνύει ότι η ταξική προβληματική έχει ξεπεραστεί, αλλά, αντιθέτως, όπως θα δούμε, μπορεί να ερμηνευτεί ως πάγιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιδιαιτερότητας του τρόπου αντιπροσώπευσης των συμφερόντων και του σχηματισμού των τάξεων στον καπιταλισμό. Άλλωστε, δεν είναι λίγοι αυτοί που στη βάση ακριβώς εμπειρικών ερευνών διαπιστώνουν ότι οι δεσμοί ανάμεσα στην τάξη, το κόμμα, την κομματική ιδεολογία και την ψήφο «εξακολουθούν να αποτελούν μία από τις ανθεκτικότερες συσχετίσεις που έχουν ανακαλυφθεί στην πολιτική ζωή.⁴⁶

Δεύτερον, προϋποθέτει την οριστική απόρριψη της αντίληψης μιας προ-πολιτικής διαμόρφωσης των «αντικειμενικών» συμφερόντων ως θεμελιωδών ιδιοτήτων ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής, καθώς και του μαρξιστικού «μυστικισμού» της απόδοσης μιας υποτιθέμενης «ιστορικής αποστολής» στις τάξεις.⁴⁷ Όπως σημειώνει ο A. Przeworski, οι τάξεις ως ενεργοί παράγοντες, ως «συλλογικότητες εν δράσει, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά από αντικειμενικές συνθήκες, ούτε ακόμη από την ολότητα των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών συνθηκών. Ακριβώς επειδή ο σχηματισμός των τάξεων είναι αποτέλεσμα αγώνων, τα προϊόντα αυτής της διαδικασίας είναι σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή ως ένα βαθμό απροσδιόριστα».⁴⁸

Τέλος, η αναγνώριση ενός δρώντος, «συμμετοχικού» και ιστορικά μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των συμφερόντων, το γεγονός ότι αυτά

δεν καθορίζονται έξω από την πολιτική, αναδεικνύουν τη σημασία που έχει το πεδίο της συλλογικής δράσης και της διαδικασίας αντιπροσώπευσης και γενικά των μορφών διαμεσολάβησης. Ο Pizzorno είναι αυτός που έχει υποβάλει την ιδέα ότι η διαφορά του καπιταλιστικού συστήματος αντιπροσώπευσης σε σχέση με το φεουδαρχικό έγκειται μεταξύ άλλων στο ότι στον καπιταλισμό υπάρχει μια δομική πολυσημία του συμφέροντος, πράγμα που οδήγησε στη (αλλά και αποδεικνύεται από τη) βαθμιαία έκλειψη της «δεσμευτικής εντολής» και την *αύξηση των «ερμηνευτικών δυνατοτήτων» του αντιπροσώπου*. Αυτή η πολυσημία των συμφερόντων αυξάνεται όσο προωθείται ο καταμερισμός εργασίας, όσο οι σχέσεις των τάξεων καθίστανται πολυπλοκότερες και όσο διευρύνονται οι διαδικασίες πολιτικής συμμετοχής, που σημαίνει ταυτόχρονα διεύρυνση των «ερμηνευτικών δυνατοτήτων». ⁴⁹

Είναι απολύτως σαφές ότι ο σχηματισμός μιας τάξης και των συμφερόντων της, λ.χ. του «δουτικού» προλεταριάτου, δεν μπορεί να αποδωθεί μονάχα στον καταμερισμό εργασίας, τη βιομηχανική - τεχνολογική ανάπτυξη, τη συσσώρευση του κεφαλαίου κ.λπ., αλλά και σε μια σειρά «ερμηνευτικές δυνατότητες», όπως ο μαρξισμός, ο αναρχισμός, ο επαναστατικός συνδικαλισμός, ο τρεϊντιγιουνισμός, ο οπορτουνισμός, η σοσιαλδημοκρατία κ.ά., που εκτός από διαφορετικές αντιλήψεις προσδιορισμού, των συμφερόντων και μορφών κινητοποίησης αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες προσδιορισμού της ταξικής συγκρότησης του προλεταριάτου και μορφές έκφρασης της ταξικής ενεργητικότητάς του. ⁵⁰

Παρά την πολυσημία των συμφερόντων και την ύπαρξη πολλών «ερμηνευτικών δυνατοτήτων» γύρω από τις οποίες αναπτύχθηκε η ταξική ενεργητικότητα, είναι επίσης σαφές ότι όλοι αυτοί οι δρασεακοί παράγοντες εγκλείονται σε ένα εθνικο-ιστορικό πλαίσιο κοινωνικών δομών που περιλαμβάνει τις πηγές υλικών πόρων, τον καταμερισμό εργασίας, τις θεσμικές σχέσεις, τις δομές εξουσίας κ.λπ. – πάνω στις οποίες προορίζεται να αντεπιδράσει η ταξική ενεργητικότητα.

Το πρόβλημα στην ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στις συλλογικές δράσεις και τις «δομές» ήταν να αποφύγουμε το γνωστό σχήμα των «αμφίδρομων» επιδράσεων της οικονομίας πάνω στην πολιτική, που όπως ήδη τονίστηκε στηρίζεται σε μια «οντολογική» διάκριση

ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία. Αναζήτησα συνεπώς ένα κοινωνιολογικό πλαίσιο που να δείχνει καθαρά ότι όλες αυτές οι «αντικειμενικές δομές» δεν είναι μόνο οικονομικές - τεχνολογικές, αλλά συγχρόνως και «συσσωματώσεις» των αποτελεσμάτων πολιτικών συλλογικών δράσεων, της ταξικής ενεργητικότητας, και ότι εν πάση περιπτώσει οι σχέσεις δύναμης δεν είναι καθόλου μια ξεχωριστή διάσταση της κοινωνικής στρωμάτωσης.⁵¹

Αυτό, από τις κλασικές θεωρίες, μονάχα η βεμπεριανή παράδοση το έχει τονίσει. (Ως γνωστόν, ο Weber υποστήριζε ότι «οι τάξεις, οι ομάδες status και τα κόμματα είναι φαινόμενα της κατανομής δύναμης μέσα σε μια κοινότητα».)⁵²

Αντίθετα οι κλασικές οικονομικές θεωρίες και ο μαρξισμός, προσδιορίζοντας με καθαρά οικονομικούς όρους το κέρδος και την εκμετάλλευση, οδήγησαν σε μια οικονομική αντίληψη της ανισότητας, στη βάση της οποίας δημιουργούνται οι τάξεις, ως τυπικό γνώρισμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση, που απηχεί αντιλήψεις του 19ου αιώνα, βρίσκεται σε προφανή δυσαρμονία με τις σχέσεις κράτους-οικονομίας στις σύγχρονες βιομηχανικά αναπτυγμένες και κρατικά συγκροτημένες κοινωνίες. Στις σύγχρονες συνθήκες το ζήτημα που τίθεται ανοικτά –ιδιαίτερα για χώρες όπως η Ελλάδα, όπου η ιδιωτικο-καπιταλιστική συσσώρευση υπήρξε ανέκαθεν προστατευόμενη από το κράτος, το οποίο έπαιξε εξαρχής αποφασιστικό ρόλο στην καπιταλιστική ανάπτυξη και διατηρεί μια ειδική αναπαραγωγική σχέση με ορισμένες τάξεις και στρώματα– είναι, όπως σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς, κατά πόσο το πολιτικό στοιχείο δεν είναι μονάχα χώρος κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά εξίσου χώρος πρωτογενούς παραγωγής ιδιωτικών συμφερόντων και ταξικών ομάδων.⁵³ Το ζήτημα αυτό τίθεται εντονότερα, όπως είναι γνωστό, στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπου η ανάλυση των δομών κυριαρχίας και εκμετάλλευσης απαιτεί μια αναθεώρηση της σχέσης πολιτικής και οικονομίας με τρόπο που οδηγεί πιθανόν στη διατύπωση μιας θεωρίας της εκμετάλλευσης διαφορετικής από αυτήν του κλασικού καπιταλισμού.⁵⁴ Από την άλλη μεριά, πολύ μεγάλη σημασία για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων πολιτικής - οικονομίας εμφανίζει η παρατηρούμενη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες της Δύσης (νεο)κορπορατιστική ενσωμάτωση των διαφόρων κοινωνικών

οργανώσεων και ομάδων στο πεδίο του κράτους, με αναδεικνυόμενη την απευθείας πολιτικο-διοικητική ρύθμιση αιτημάτων και συμφερόντων που στο παρελθόν «ρυθμίζονταν» στο πεδίο του ανοικτού ταξικού ανταγωνισμού, έτσι ώστε να γίνεται πλέον λόγος για μια «επαναφουδαρχοποίηση» της κοινωνικής ζωής.

Ήδη είναι πάρα πολλές οι θεωρίες –οικονομικές και κοινωνιολογικές– που συγκροτήθηκαν παίρνοντας υπόψη με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό τις μεταβαλλόμενες σχέσεις πολιτικής και οικονομίας στη διάρκεια των περασμένων δεκαετιών. Μάλιστα, μόνο τις τελευταίες δύο δεκαετίες, εμφανίστηκαν ορισμένες οικονομικές θεωρίες που μπορούν να χαρακτηριστούν νεο-μαρξιστικές, όπως για παράδειγμα οι θεωρίες της συμπίεσης του κέρδους (*squeeze profit theories*), «η θεωρία της ρύθμισης» και η θεωρία της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης», κύριο χαρακτηριστικό των οποίων –παρόλο που υπηρετούν διαφορετικούς στόχους– είναι η τροποποίηση της κλασικής μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας με την εισαγωγή του ρόλου των πολιτικο-θεσμικών παραγόντων στην ανάλυση των μακροοικονομικών φαινομένων και της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.⁵⁵

Από το σύνολο αυτών των θεωριών θα σταθώ συνοπτικά στην έννοια της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης», γιατί σ' αυτή στηρίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος το συγκεκριμένο κοινωνιολογικό πλαίσιο αναφοράς με βάση το οποίο προσεγγίζω την ελληνική πραγματικότητα. Η συνοπτικότητα της αναφοράς στην έννοια της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης» δικαιολογείται από το γεγονός ότι κατά την προσέγγιση των συγκεκριμένων πλευρών της ελληνικής πραγματικότητας θα δοθεί η δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξής της.

Η θεωρία της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης» αναπτύχθηκε κυρίως από τους David Gordon, Samuel Bowles και Th. Weisskopf σε μια σειρά έργα τους.⁵⁶ Όπως διευκρινίζουν οι ίδιοι, «με τον όρο κοινωνική δομή της συσσώρευσης» εννοούν «το ειδικό θεσμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο οργανώνεται το προτσές της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αυτή η συσσώρευση συντελείται μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές δομές: εταιρείες που αγοράζουν «εισροές» σε ένα σύνολο αγορών, παράγουν αγαθά και υπηρεσίες και πωλούν αυτές τις εκροές σε άλλες αγορές. Αυτές οι δομές πλαισιώνονται από άλλες που τέμνουν το προτσές της καπιταλιστικής συσσώρευσης: το χρηματικό και πιστω-

τικό σύστημα, το υπόδειγμα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, ο χαρακτήρας της ταξικής σύγκρουσης κ.ο.κ. Ονομάζουμε αυτό το συλλογικό πλέγμα θεσμών την κοινωνική δομή της συσσώρευσης». ⁵⁷

Κατευθυντήριος ιδέα συνεπώς στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας είναι ότι το κοινωνικο-θεσμικό περιβάλλον και οι ταξικές συγκρούσεις διαμεσολαμβάνουν θεμελιωδώς και επηρεάζουν τόσο το κέρδος όσο και τις επενδύσεις από τις οποίες εξαρτάται η καπιταλιστική συσσώρευση. Το ίδιο το κέρδος δεν θεωρείται μόνο οικονομικό, αλλά και πολιτικό μέγεθος: χαρακτηρίζεται μάλιστα και ως «*το χρηματικό μέτρο της δύναμης του κεφαλαίου*». ⁵⁸

Στην ουσία, το κέρδος «καθίσταται εφικτό από τη δύναμη της καπιταλιστικής τάξης πάνω σε άλλους οικονομικούς παράγοντες με τους οποίους συναλλάσσεται». ⁵⁹

Παρ' όλη τη θεμελίωσή της σε *κοινωνικές* και *θεσμικές* δυνάμεις και την αντίληψη της *δύναμης* ως προσδιοριστικού στοιχείου των κοινωνικών ανισοτήτων, η θεωρία αυτή έχει κυρίως οικονομική στόχευση – επιδιώκει να ανταγωνιστεί σε ακρίβεια και καθαρότητα τόσο τις ορθόδοξες όσο και τις σραφιανού τύπου ή «τεχνικές» μαρξιστικές θεωρίες. Επιδιώκει δηλαδή την παραγωγή υποθέσεων ικανών να εξειδικευτούν σε οικονομικά μοντέλα. Οι Bowles Gordon και Weisskopf υπογραμμίζουν ότι η θεωρία τους «δημιουργεί τη δυνατότητα εξειδίκευσης συνεκτικών μοντέλων των ιστορικών και θεσμικών παραγόντων που επηρεάζουν το κέρδος καθώς και εξηγήσεις της κίνησης του ποσοστού κέρδους στα πλαίσια ενός δεδομένου θεσμικού περιβάλλοντος». ⁶⁰

Φυσικά, η εκτενής αναφορά στις οικονομικές διαστάσεις αυτής της θεωρίας ξεφεύγει από τα όρια του παρόντος. Από τη σκοπιά των ζητημάτων που εξετάζονται εδώ, θα περιοριστώ μόνο να προσθέσω τη σημασία που έχει το γεγονός ότι στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας οι υλικές πηγές της ταξικής διαστρωμάτωσης και των συμφερόντων δεν εξετάζονται μόνο στις *πολιτικές* τους διαστάσεις –ως σχέσεις δύναμης– αλλά και στις *ιστορικές* και *συγχρόνως εθνικές* τους διαστάσεις. Αυτό κάνει τη θεωρία της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης» εξαιρετικά χρήσιμη για την προσέγγιση ενός συγκεκριμένου εθνικού ιστορικού χώρου. Τα πάντα εδώ, *κεφάλαιο, κέρδη, επενδύσεις, συμφέροντα και οι αντιστοιχούσες σ' αυτά συμπεριφορές εγγράφονται στα πλαίσια μιας ιστορικά εξαντλήσιμης προοπτικής που ορίζεται από*

την *εξελικτική πορεία που ακολουθεί μια κοινωνική δομή συσσώρευσης*. Η αρχική συμβολή της στο μέγιστο των κερδών και της ανάπτυξης ακολουθείται από μια περίοδο στασιμότητας και κρίσης, που καθιστά αναγκαία τη μετάβαση σε μια καινούργια κοινωνική δομή συσσώρευσης.

Πρόκειται συνεπώς για μια μαρξιστικής έμπνευσης θεωρία που δεν κινείται ωστόσο στο γενικό επίπεδο του «τρόπου παραγωγής», αλλά σε ένα «ενδιάμεσο» θεωρητικό επίπεδο, αυτό των συγκεκριμένων ιστορικά δομών, της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Ουσιαστικά, επιδιώκει να αντικαταστήσει τη θεωρία του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσης, αντί για τις μεγάλες εταιρείες, τους ίδιους τους δρώντες παράγοντες και τα αντιτιθέμενα συμφέροντά τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρει ο τρόπος ορισμού των συμφερόντων στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας. Υποστηρίζεται σχετικά ότι η κοινωνική δομή συσσώρευσης λειτουργεί ως ένα «ιδιόμορφο πολιτιστικό περιβάλλον», ως *ένα αντικειμενικό πλαίσιο προσδιορισμού των συμφερόντων*, που μάλιστα δημιουργεί μια προθετικότητα στους φορείς να δράσουν προς μίαν ορισμένη κατεύθυνση. Αυτή ακριβώς η αντίληψη αντικειμενικού προσδιορισμού των συμφερόντων επισημάνθηκε ως αναβίωση της μαρξιστικής παράδοσης του προ-πολιτικού, αντικειμενικού ορισμού των συμφερόντων στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω.⁶¹

Ωστόσο αυτό δεν είναι σωστό. Απλούστατα γιατί αυτό που λαμβάνεται ως αντικειμενικό πλαίσιο (η κοινωνική δομή συσσώρευσης) εμπεριέχει τις ταξικές συγκρούσεις, τις σχέσεις δύναμης και το στοιχείο της ιστορικής μεταβολής. Συνεπώς δεν τίθεται θέμα μιας προ-πολιτικής διαμόρφωσης των συμφερόντων αφού το πλαίσιο στήριξης αυτής της αντίληψης, η παραδοσιακή οντολογική διάκριση πολιτικού-οικονομικού στοιχείου, έχει ανατραπεί.

Στην απάντησή τους στην κριτική του Norton οι συγγραφείς γράφουν: «Παίρνοντας μίαν ιδιαίτερη κοινωνική δομή συσσώρευσης ως το αφετηριακό σημείο της ανάλυσης, είναι σαφές ότι η μοντελοποίηση μιας *δομικά μεσολαβημένης σύγκρουσης συμφερόντων* δεν συνεισφέρει στην ιδιαίτερη έννοια κάποιων αυθεντικών, προκοινωνικών ή υποκειμένων συμφερόντων, στο βαθμό που γίνεται δεκτό ότι οι δομές μορφοποιούν τα συμφέροντα, όπως και τα συμφέροντα μορφοποιούν

τις δομές. Αντίθετα μάλιστα, ακριβώς η σχετική διάρκεια και ο άκαμπος χαρακτήρας των δεδομένων θεσμών μιας ιδιαίτερης κοινωνικής δομής συσσώρευσης καθιστούν ειδικά εφαρμόσιμη την υπόθεση ότι τα συμφέροντα των δρώντων παραγόντων τείνουν να αποκτήσουν μια σχετική διάρκεια όσο υφίσταται η ομαλή αναπαραγωγή αυτής της θεσμικής δομής. Πάντως ούτε αυτά τα συμφέροντα ούτε οι διαδικασίες που οδηγούν στο σχηματισμό τους μπορούν να επιζήσουν της συγκεκριμένης κοινωνικής δομής συσσώρευσης». ⁶²

Συνεπώς η θεωρία αυτή περιέχει το στοιχείο ενός ιστορικά μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των συμφερόντων, που συμβαδίζει με τις μεταβολές στην κοινωνική δομή της συσσώρευσης των διαφόρων χωρών. Αυτό οδηγεί σε μια ανάλυση της συμπεριφοράς της εργατικής τάξης, των κεφαλαιοκρατών και των άλλων τάξεων χωρίς την αίσθηση μιας «ιστορικής αποστολής» τους που απορρέει υποτίθεται από έναν τρόπο παραγωγής, όπως ίσχυε στον κλασικό «ορθόδοξο» μαρξισμό. Η κοινωνική δομή της συσσώρευσης δημιουργεί ένα περιβάλλον που εξηγεί γιατί π.χ. η εργατική τάξη ακολουθεί κατά την επιλογή των συμφερόντων της μια επαναστατική ή μια ρεφορμιστική κατεύθυνση, γιατί οι «συντεχνιακές» πρακτικές μπορεί να είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένες (όπως η περίπτωση της μεταδικτατορικής Ελλάδας) ή γιατί λ.χ. το περιβάλλον των ΗΠΑ ευνοεί το πνεύμα ενός «επιχειρηματικού συνδικαλισμού» (*business unionism*). ⁶³

Συνεπώς αυτή η θεώρηση επιδιώκει να καταγράψει και αναλύσει την πραγματική ιστορική διαμόρφωση των συμφερόντων και όχι κάποιο ιδεατό πρότυπό τους. Γι' αυτόν το λόγο αυτοκατανοείται ως «αξιολογικά ουδέτερη». Πρόκειται για μια νεο-μαρξιστική προσέγγιση που όχι μόνο δεν συνδέεται με το εργατικό επαναστατικό κίνημα – που φαίνεται να μην υπάρχει πλέον στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες – αλλά προσπαθεί με εμπειρικές μεθόδους επαλήθευσης, όχι μόνο να προβλέψει συμπεριφορές (που η ίδια δεν φιλοδοξεί να επηρεάσει) αλλά και να ερμηνεύσει τις αιτίες της αναπροσαρμογής των σχέσεων του μαρξισμού με την κοινωνική πράξη. ⁶⁴ Είναι ίσως ο μόνος τρόπος ώστε ορισμένα από τα επιστημολογικά θεμέλια του μαρξισμού (το κριτικό και ερμηνευτικό του δυναμικό) να επιζήσουν της ιστορικής πτώσης του σοσιαλισμού.

Με όσα ήδη αναφέρθηκαν στο πλαίσιο αυτής της εισαγωγής, προσπάθησα να παρουσιάσω το βασικό θεωρητικό εννοιολογικό πλαίσιο με βάση το οποίο θα αναπτυχθεί το υπό διερεύνηση θέμα που αφορά στον ελληνικό ιστορικο-κοινωνικό χώρο. Έννοιες όπως η συλλογική δράση, τα συμφέροντα, η αντιπροσώπευση, οι τάξεις και η ταξική ενεργητικότητα, η κοινωνική δομή της συσσώρευσης βεβαίως δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν επαρκώς στο πλαίσιο μιας αναγκαστικά περιορισμένης θεωρητικής εισαγωγής. Η περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση και ανάπτυξή τους θα επιχειρηθεί μέσα από τη συγκεκριμένη ανάλυση των φαινομένων που αφορούν στη συλλογική δράση και αντιπροσώπευση των συμφερόντων στην Ελλάδα.

Αυτό σημαίνει ότι το υλικό που αφορά στην ελληνική περίπτωση δεν αντιμετωπίζεται ως «ιστοριογραφικό υλικό» (κάτι που δεν είναι ασυνήθιστο στην ελληνική πολιτική επιστήμη) ούτε ως πεδίο περιγραφών, αλλά ως πεδίο για την παραγωγή θεωρητικής σκέψης σε μια διπλή κατεύθυνση: Πρώτον, για τον έλεγχο θεωρητικών προτάσεων που προβάλλουν με μια απαίτηση καθολικής ισχύος στον δυτικό καπιταλιστικό χώρο και για τις οποίες η ελληνική περίπτωση θα μπορούσε να αποτελέσει ιδιαίτερο πεδίο δοκιμασίας τους. Αυτό φυσικά συνεπάγεται την απόρριψη –υπό το πρίσμα μάλιστα των σημαντικών κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων που έχουν επισυμβεί– της αντίληψης του «ιδιογραφικού» και «ακατάτακτου» της ελληνικής εμπειρίας. Και δεύτερον, για τη θεωρητική επανερμηνεία και ανανέωση της προβληματικής με την οποία αντιμετωπίστηκαν στο παρελθόν ορισμένα αίτια ζητήματα που συνθέτουν την ελληνική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Είναι φανερό ότι μεγάλο μέρος της θεματικής λ.χ. σχετικά με τον πελατειακό ή μαζικό - ταξικό χαρακτήρα των συλλογικών φαινομένων στην Ελλάδα, για το αν τα κόμματα είναι «αρχηγικά» ή «κόμματα αρχών» που απασχόλησαν στο παρελθόν είναι σήμερα ξεπερασμένο. Συγχρόνως η επιστημολογική κρίση βασικών θεωρητικών παραδειγμάτων που επηρέασαν τον ελληνικό επιστημονικό χώρο, όπως ο μαρξισμός, επιβάλλει, έστω καθυστερημένα, σημαντικές αναθεωρήσεις και αναπροσαρμογές στον τρόπο προσέγγισης βασικών θεμάτων.

Στην προσέγγιση του αντικειμένου της η διατριβή ακολουθεί μια ιστορική περιοδολόγηση που επιβάλλεται εκ των πραγμάτων σε κάθε

μελετητή της ελληνικής κοινωνικο-πολιτικής ζωής: Πριν και μετά το 1974. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο περιόδους φαίνεται να υπάρχει ένα μεγάλο χάσμα στο πεδίο των μαζικών συλλογικών φαινομένων, που προσδιορίζεται από την τεράστια έκλυση, μετά το 1974 μιας ταξικής ενεργητικότητας των εργαζόμενων στρωμάτων σε έκταση πρωτοφανή συγκριτικά με τα προγενέστερα δεδομένα. Η ανάλυση της λογικής των συλλογικών δράσεων και μορφών αντιπροσώπευσης αποτελεί, πιστεύω, το κατάλληλο επιστημολογικό πλαίσιο για τη σύνδεση αυτών των φαινομενικά τόσο διαφορετικών περιόδων.

Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η μεταπολεμική κοινωνική δομή συσσώρευσης και ο ρόλος που έπαιξαν στη διαμόρφωσή της οι πολιτικο-ιδεολογικές και ταξικές ταυτότητες που σχηματίστηκαν στην περίοδο του εμφύλιου πολέμου. Με την εκτύλιξη της δυναμικής αυτής της κοινωνικής δομής συσσώρευσης παρακολουθείται πώς διαμορφώθηκαν οι μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής, συλλογικής δράσης και αντιπροσώπευσης των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων στην κρίσιμη αυτή περίοδο.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται η κρίση της μεταπολεμικής κοινωνικής δομής συσσώρευσης. Η δυσχερής και ανολοκλήρωτη πορεία μετάβασης σε μια καινούργια κοινωνική δομή συσσώρευσης που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη μεταπολίτευση. Η σύγκρουση του αστικού εκσυγχρονισμού με τις κοινωνικές και πολιτικές αντιστάσεις που αυτός αντιμετωπίζει. Σ' αυτό το κοινωνικο-θεσμικό πλαίσιο η συλλογική δράση και η αντιπροσώπευση των συμφερόντων διαμεσολαβείται από τρεις βασικές μορφές: το νεο-συντεχνιασμό, το λαϊκισμό και τις νεο-πελαταιακές σχέσεις. Εξετάζονται κυρίως θέματα που αφορούν στην εργασία, τη συλλογική δράση των εργαζομένων στο πλαίσιο ενός κορπορατιστικού συστήματος που σε μεγάλο βαθμό έχει τις ρίζες του στην προγενέστερη περίοδο.

Στο τρίτο μέρος εξετάζεται η δομή του πλουραλιστικού συστήματος, τα πολιτικά κόμματα και οι σχέσεις τους με τους πολίτες. Σχέσεις που θεωρείται ότι διαμεσολαβούνται από το λαϊκισμό και τη νεο-πελαταιακή λογική. Παράλληλα, εξετάζεται η λογική της υποστήριξης που παρέχουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες στα πολιτικά κόμματα αναλόγως της πολιτικής και του αντιπροσωπευτικού ρόλου που αυτά διαδραματίζουν. Τέλος, προσεγγίζεται συνολικά το κομματικό σύστημα

από τη σκοπιά της δομής του ανταγωνισμού, των αντιθέσεων που ενσωματώνει και του ευρύτερου λειτουργικού του ρόλου στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Εν κατακλείδι τίθεται το θέμα της κρίσης των πολιτικών κομμάτων και το ενδεχόμενο ενός ανασχηματισμού των κομματικών δυνάμεων.

Το υλικό στο οποίο στηρίχτηκε η θεωρητική αυτή προσέγγιση προέρχεται από υπάρχουσες μελέτες, μονογραφίες, εμπειρικές έρευνες. Μοιραία αντανakλά τις γνωστές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν τον ερευνητικό χώρο στην Ελλάδα. Σε ορισμένα σημεία προσέφυγα σε μια αμεσότερη χρήση εμπειρικών δεδομένων προκειμένου να ενισχύσω τα θεωρητικά συμπεράσματα.

Συνολικά υπάρχει μια εντονότατη αίσθηση της προσφυγής σε έναν θεωρητικό εκλεκτικισμό που κατέστησε εφικτή την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης. Δεν θεωρώ ότι αυτό αποτελεί μειονέκτημα στο πλαίσιο της σημερινής κρίσης των κλασικών θεωρητικών παραδειγμάτων. Όπως άλλωστε σημειώνει ο Habermas: «Η εμφάνιση του εκλεκτικισμού θα είναι αναπόφευκτη για όσο διάστημα μια ισχυρή ερευνητική θεωρία παραμένει ακόμη “εν τη γενέσει” της».⁶⁵

Σημειώσεις εισαγωγής

1. Η ουσία των καταστάσεων που απαιτούν συνεργασία, συλλογική δράση κ.λπ. είναι ότι ακόμη και αν εγγράφονται σε ένα πλαίσιο αξιών προσανατολισμένων σε ατομικά συμφέροντα ή στόχους, δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν με τη βασισμένη στο ατομικό συμφέρον συμπεριφορά. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι τα άτομα, στη γνωστή μας περίπτωση που αναπτύσσουν ατομιστικές, εγωιστικές επιδιώξεις στο πεδίο της συλλογικής, πολιτικής δράσης, μπορούν να τις επιτύχουν μόνο αν συμπεριφέρονται «ως εάν» αυτές να ήταν αλτρουιστικές. Αυτό το «ως εάν» έχει πολύ μεγάλη σημασία στην ανάλυση της λογικής της συλλογικής δράσης. Βλ. S. Armatya, 1977, σ. 140 κ.ε.

2. Η επισήμανση ότι τα συλλογικά συμφέροντα ή στόχοι δεν ταυτίζονται με τα ατομικά συμφέροντα ανήκει μεταξύ άλλων κυρίως στον M. Olson. Βλ. M. Olson, 1965. Ο Olson στηρίζεται σ' αυτή την επισήμανση προκειμένου να υποστηρίξει ότι η λογική της επιδίωξης συλλογικών στόχων δεν αρκεί για να

δικαιολογήσει τη συμμετοχή των ατόμων στη συλλογική δράση, τουλάχιστον στο πεδίο των μεγάλων μαζικών οργανώσεων. Το γεγονός ότι οι συλλογικοί στόχοι αποτελούν «δημόσια συλλογικά αγαθά», δηλαδή αγαθά που θα κατανεμηθούν στα άτομα που ανήκουν σε μια ομάδα, επαγγελματική κατηγορία κ.λπ., ανεξαρτήτως της συμβολής ή όχι στην απόκτησή τους, ωθεί λογικά το –ορθολογικό– άτομο να μην αναλάβει το κόστος της συμμετοχής στη συλλογική δράση, αφού είτε συμμετάσχει είτε όχι, θα ωφεληθεί εξίσου. Επομένως για να εξηγηθεί η συμμετοχή στις μεγάλες μαζικές οργανώσεις δεν αρκούν οι συλλογικοί στόχοι, αλλά χρειάζεται η επίκληση ατομικών συμφερόντων που αποτελούν μορφές παρακίνησης της συλλογικής δράσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σύνολό τους σχεδόν οι προσεγγίσεις της συλλογικής δράσης αναφέρονται θετικά ή αρνητικά στο επιχείρημα του Olson. Παρότι στο πλαίσιο του παρόντος δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε σε μια κριτική του επιχειρήματος του Olson, εντούτοις η εμπλοκή και η αντιπαράθεση μαζί του είναι εμφανής σε αρκετά σημεία της ανάλυσης που θα ακολουθήσει.

3. Η βιβλιογραφία γύρω από τη θεωρητική συζήτηση για την έννοια του συμφέροντος είναι πολύ πλούσια. Περιορίζομαι να αναφέρω ενδεικτικά: Isaac D. Balbus, 197, T. M. Benditt, 1975, S. I. Benn, 1960, C. Swanton, 1980, G. Wall, 1975, A. Reeve, A. Ware, 1983, B. Hindess, 1986.

4. W. E. Connolly, 1983, σελ. 73.

5. Η ακραία αυτή σχηματοποίηση των διαφορετικών προσεγγίσεων του συμφέροντος έχει υποστηριχτεί από τον Isaac Balbus στο γνωστό του άρθρο, στην προσπάθειά του να κατασκευάσει ένα «πλουραλιστικό» και ένα αντίπαλο μαρξιστικό επιχείρημα. Παρά τη χρησιμότητά του αυτός ο διαχωρισμός είναι προφανές ότι δεν εξαντλεί στο ελάχιστο τη θεωρητική πολυπλοκότητα του ζητήματος που είναι πολύ μεγαλύτερη.

6. Βλ. G. A. Almond, J. B. Powell (1966), «Interest Aggregation and Political Parties», σσ. 98-127.

7. Όπως γράφει ο Almond για τη Γαλλία και Ιταλία: «Όταν τα κόμματα ελέγχουν τις ομάδες συμφερόντων αναστέλλουν την ικανότητα αυτών των ομάδων να διαμορφώνουν συγκεκριμένα πραγματιστικά αιτήματα. Μεταφέρουν ένα πολιτικό ιδεολογικό περιεχόμενο στη δραστηριότητα των ομάδων συμφερόντων». Βλ. G. Almond, 1958. Σε άλλες χώρες όμως, όπως η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ, τα δύο αυτά στάδια της πολιτικής αντιπροσωπευτικής διαδικασίας παραμένουν διακριτά. Στην περίπτωση όπου υφίσταται αυτονομία των οργανώσεων συμφερόντων, τότε τα αιτήματά τους μπορούν να θεωρηθούν ως αδιαμεσολάβητα αιτήματα των ίδιων των κοινωνικών ομάδων που αντιπροσωπεύουν.

8. Για το θέμα του κορπορατισμού βλ. μεταξύ πολλών άλλων το κλασικό

άρθρο του Ph. Schmitter, 1974. Αναλυτικότερα για το θέμα του κορπορατισμού, με άξονα βεβαίως την ελληνική περίπτωση, πραγματεύομαι στα σχετικά κεφάλαια της διατριβής.

9. Βλ. την Εισαγωγή της S. Berger στο Berger (επιμ.), (1981), σελ. 7. Βλ. επίσης την υποσ. 2 για τον Olson.

10. Είναι αδύνατον να αναφερθούμε αναλυτικά στην εκτεταμένη βιβλιογραφία γύρω από αυτές τις θεωρίες. Αρχίζοντας από τα κλασικά έργα του A. Downs, 1957, των J. M. Buchanan, G. Tullock, 1960 και, φυσικά, του M. Olson (1965, ό.π.), του Br. Barry, 1970, του Fr. Lehner, 1981. Επίσης βλ. Alessandro Pizzorno, 1985.

11. Βλ. M. Olson, 1965, το κεφ. «The Marxist theory of State and Class», σελ. 101 κ.ε.

12. Για μια πολύ καλή παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσεται από τυπική λογική άποψη η οικονομική ανάλυση, βλ. J. E. Meade, 1965, σελ. 13 κ.ε.

13. C. Lindblom, 1977, σελ. 172.

14. Βλ. C. Offe, 1985, σελ. 174.

15. C. Offe, ό.π., σσ. 173 και 197 κ.ε.

16. Ο Ch. Tilly μελετώντας ιστορικά τις πολιτικές συγκρούσεις του 19ου αιώνα διαμόρφωσε ένα «ρεπερτόριο» μορφών συλλογικής δράσης. Αυτό που είναι καινούργιο μεταξύ άλλων στην ανάλυσή του είναι ότι συνδέει ένα ιδιαίτερο ρεπερτόριο δράσης με τις δομικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή των δρώντων παραγόντων. Βλ. Ch. Tilly, L. Tilly, R. Tilly, 1975.

17. Βλ. J. L. Cohen, 1985, σελ. 677.

18. Βλ. J. L. Cohen, ό.π., σσ. 677-78.

19. Για μια ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση της «λογικής» που απηχεί ο κεϋνσιανισμός και της «ορθολογικής εκλογής» βλ. F. Hirsch, ό.π.

20. Αυτό φυσικά προϋποθέτει την παράκαμψη της ένστασης του M. Olson.

21. Χαρακτηριστική περίπτωση ενός παρόμοιου δογματικού μαρξισμού αποτελεί ο ισχυρισμός του G. Therborn, σύμφωνα με τον οποίο «η έννοια της αντιπροσώπευσης αποτελεί τμήμα της ωφελιμιστικής κληρονομιάς στο μαρξισμό, που θα πρέπει τελεσίδικα να απορριφθεί». Επίσης «...πολλοί μαρξιστές έχουν την τάση να οπισθοδρομούν στην ακατάλληλη ωφελιμιστική έννοια του “συμφέροντος”... Αλλά τα “συμφέροντα” από μόνα τους δεν εξηγούν απολύτως τίποτα. Το “συμφέρον” είναι μια κανονιστική έννοια που υποδειχνει την κατά το δυνατό πιο ορθολογική πορεία δράσης σε ένα προκαθορισμένο παιχνίδι, ήτοι σε μια κατάσταση όπου τα κέρδη και οι ζημιές έχουν ήδη εκ των προτέρων προσδιοριστεί...». βλ. G. Therborn, 1980, σσ. 71 και 10.

22. Βλ. B. Hindess, 1986, σ. 113.

23. Έτσι Cripps, Griffith, Morrell, Reid, Townsend, Weir, 1981. Επίσης L. Panitch, 1976.

24. Βλ. μεταξύ άλλων, Cutler, Hindess, Hirst, Hussain, 1977, 1978.

25. Βλ. T. Bottomore, 1970, αχρονολόγητο.

26. Οι Αλτουσέρ και Πουλαντζάς ανασύρουν τη θέση του Μαρξ σύμφωνα με την οποία «κάθε ταξική πάλη είναι σε τελική ανάλυση πολιτική πάλη», για να υποστηρίξουν ότι οι τάξεις δεν υπάρχουν έξω από την ταξική πάλη και συνεπώς το συμπέρασμα στην τελική του συνέπεια είναι ότι οι τάξεις δεν υπάρχουν έξω από το πεδίο της πολιτικής. Ειδικότερα ο Ν. Πουλαντζάς διακρίνει ανάμεσα στην τάξη ως «έννοια» και την «ταξική ομάδα» που αποτελείται από συγκεκριμένους ανθρώπους –κοινωνικούς φορείς– και αποτελεί μια κρυστάλλωση ιδεολογικών, πολιτικών, αλλά και οικονομικών παραμέτρων. Βλ. Ν. Πουλαντζάς, 1975, τομ. Α, σελ. 82 κ.ε. (Κριτική του Οικονομισμού κ.λπ.).

27. F. Engels, 1969, σελ. 187.

28. Βλ. Les Johnston, 1989, σελ. 6.

29. Κανένας «μαρξισμός» –και πολύ περισσότερο οι «στρουκτουραλιστές» μαρξιστές– δεν μπόρεσε, τουλάχιστον μέχρι την τελευταία δεκαετία, να υπερβεί αυτό το προ-δεδομένο σχήμα ορισμού των συμφερόντων, χωρίς να αναίρεσει την ίδια την έννοια του μαρξισμού. Αυτή η κατάσταση, όπως θα δούμε, έχει εκ των πραγμάτων πλέον αναιρεθεί.

30. Βλ. P. Anderson, 1983, σσ. 12-13.

31. Είναι χαρακτηριστικό ότι το επιστημολογικό αίτημα του Μαρξ για τη μεταφορά του κέντρου βάρους της ανάλυσης στο χώρο του ιδιωτικού συνδέεται με την «οικονομική» αντίληψη της εκμετάλλευσης που συντελείται στο χώρο της παραγωγής, την αποκάλυψη της οποίας επιδιώκει να καταστήσει κεντρικό στοιχείο μιας κριτικής του κράτους και της πολιτικής.

32. Ως πολιτική μέθοδος ο πραγματισμός έχει την τάση να ελαχιστοποιεί το ρόλο των *a priori* συμφερόντων και να μεγιστοποιεί τα αποτελέσματα της πολιτικής διαδικασίας. Βλ. Ch. E. Gilbert, 1963. Κλασικός τόπος αναφοράς του πραγματισμού είναι το έργο του J. Dewey, *The Public and its Problems* (1927). Μια σημαντική αναβίωση της παράδοσης του πραγματισμού στο θέμα των συμφερόντων υπάρχει μεταξύ άλλων στον P. Bachrach, 1975, σσ. 39-55.

33. Βλ. S. Berger (επιμ.), 1981.

34. Βλ. S. Berger, ό.π. Εισαγωγή, σσ. 11-12.

35. Βλ. Al. Pizzorno, 1981, σσ. 249-286.

36. B. Hindess, 1986, σελ. 128.

37. Βλ. Hindess, ό.π., σελ. 118.

38. Γι' αυτό το θέμα βλ. και A. Reeve - A. Ware, 1983.

39. Βλ. Br. Barry, 1965, σελ. 175.

40. Βλ. Ch. Tilly, ό.π., σελ. 228.

41. Σχετικά με έναν τέτοιο σύνθετο «δομικό» ορισμό, βλ. T. Burns, 1986, σελ. 9. Πρβλ. επίσης τη θέση του Ν. Πουλαντζά για τις «ταξικές ομάδες».

42. Δανείζομαι την έννοια της «ταξινομικής ομάδας» και ένα μέρος της περιγραφής της από τον R. Harre. Ο R. Harre προτείνει την ενδιαφέρουσα εννοιολογική διάκριση «ταξινομικών» και «δομημένων ομάδων». Σχετικά βλ. R. Harre, 1984.

43. Χρησιμοποιώ τις σχετικές διατυπώσεις του Κ. Τσουκαλά, ό.π., σελ. 149.

44. Για την έννοια της «δομικής αμφισημίας» βλ. E. O. Wright, 1978. Για την έννοια των «πολυσθενών» φορέων βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1987, σσ. 146-169.

45. Cutler κ.ά., ό.π., σελ. 232.

46. Βλ. E. Tufte, 1979.

47. Ο G. Gurvitch είχε καταγγείλει τη θέση για τη δήθεν «ιστορική αποστολή του προλεταριάτου» ως μια αντιγραφή από τον Μαρξ του χεγγελιανού μυστικισμού της απόδοσης ενός αντίστοιχου ιστορικού ρόλου στα έθνη. Βλ. G. Gurvitch, 1976.

48. A. Przeworski, 1977, σελ. 343.

49. Είναι ένα συμπέρασμα που νομίζω συνάγεται από τις σκέψεις που αναπτύσσει ο A. Pizzorno, 1981.

50. Για μια ανάλυση της προβληματικής της «διαμόρφωσης του προλεταριάτου σε τάξη» στον δυτικό καπιταλισμό βλ. A. Przeworski, ό.π.

51. Για το ρόλο των σχέσεων δύναμης στην κοινωνική στρωμάτωση, βλ. F. Parkin, 1972, σσ. 46-47.

52. Βλ. στην έκδοση των H. H. Gerth και C. Wright Milles, 1984, σελ. 181. Από τους σχετικά σύγχρονους συγγραφείς, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον Dahrendorf ως έναν από τους προδρόμους της προσπάθειας να κατανοηθεί η κοινωνική στρωμάτωση και οι τάξεις ως ένα μη στενά οικονομικό αποτέλεσμα, αλλά κυρίως ως ένα αποτέλεσμα σχέσεων δύναμης. Όπως γράφει, «το σύστημα ανισότητας που αποκαλούμε κοινωνική στρωμάτωση είναι μόνο μια δευτερεύουσα συνέπεια της κοινωνικής δομής δύναμης». Βλ. R. Dahrendorf, 1969, σελ. 38.

53. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1987, σελ. 79.

54. Σ' αυτή την κατεύθυνση κινείται μεταξύ άλλων το έργο του J. Roemer, 1982. Αναλυτικότερα βλ. πιο κάτω.

55. Οι θεωρίες της συμπίεσης του κέρδους υποστηρίζουν ότι η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους δεν στηρίζεται στην ανάπτυξη του κεφαλαίου ως τέτοιου, αλλά σε «εξωγενείς» παράγοντες που αποδίδονται στην επίδραση της ταξικής πάλης, όπως η αύξηση των πραγματικών μισθών, ο αυξανόμενος ρόλος του κράτους κ.λπ. Μεταξύ άλλων βλ. J. O'Connor, 1973 και E. O. Wright,

1975. Σχετικά με τη θεωρία της ρύθμισης βλ. μεταξύ άλλων, M. Aglietta, 1976 και R. Boyer, 1988.

Χαρακτηριστική επίσης είναι η περίπτωση του οικονομικού μοντέλου του J. Roemer, στο πλαίσιο του οποίου ο πραγματικός μισθός δεν προσδιορίζεται από το οικονομικό επίπεδο των όρων συντήρησης ή απλής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, αλλά από την ταξική πάλη. Συνεπώς το ζήτημα που τίθεται είναι η δυνατότητα του πολιτικού στοιχείου (με τη μορφή της ταξικής πάλης ή της συλλογικής δράσης) να προσδιορίσει το ύψος του αληθινού μισθού σε επίπεδα ανώτερα αυτών της απλής συντήρησης (*subsistence*). Με αφετηρία αυτήν τη θέση ο J. Roemer θέτει το ζήτημα διαμόρφωσης μιας διαφορετικής θεωρίας της εκμετάλλευσης που να μπορεί να εφαρμοστεί στις σύγχρονες κοινωνίες Ανατολής και Δύσης. Βλ. J. Roemer, 1982.

56. Αναφέρω το αρχικό: D. Gordon, R. Edwards και M. Reich, 1982. Επίσης, Bowles, Gordon και Weisskopf, 1986, και Gordon, Weisskopf, Bowles, 1987.

57. Βλ. Gordon, Edwards και Reich (1982), ό.π.

58. Βλ. Bowles κ.ά., 1986, ό.π., σελ. 137.

59. Bowles κ.ά., 1986, ό.π., σελ. 137.

60. Bowles κ.ά., 1986, σ. 134. Κατά τους συγγραφείς, οι κοινωνικές δυνάμεις μπορούν και οι ίδιες να παρασταθούν σε ένα μοντέλο – μια εξίσωση ή ένα σύνολο εξισώσεων δεκτικών μιας οικονομετρικής ανάλυσης που να στηρίζεται στις κατηγορίες και δεδομένα για τον υπολογισμό του εθνικού εισοδήματος. Επίσης υποστηρίζουν ότι οι μακροδυναμικές αναλύσεις της ανάπτυξης και των ανισοροπιών πρέπει ασφαλώς να πάρουν υπόψη τους τη δομή και τις αντιθέσεις αυτού του προσδιοριστικού περιβάλλοντος που περιλαμβάνει η «κοινωνική δομή συσσώρευσης». Βλ. Gordon κ.ά., 1982, σελ. 26.

61. Βλ. B. Norton, 1988.

62. Βλ. S. Bowles, D. Gordon, T. Weisskopf, 1988, σσ. 51-52.

63. Για το θέμα αυτό βλ. Bowles κ.ά., ό.π.

64. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι θεωρητικοί της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης» προχωρούν σε μια μοντελοποίηση των κοινωνικών συμπεριφορών στη βάση ορθολογικών κινήτρων. Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν πρόκειται απλώς για ορθολογικά άτομα, αλλά για ταξικά άτομα, καπιταλιστές, εργάτες κ.λπ., με διαφορετικούς στόχους. Σ' αυτά τα πλαίσια προχωρούν στην κατασκευή ενός μοντέλου εργατικής συμπεριφοράς. Το μοντέλο αυτό απεικονίζει παραλλαγές στην απόδοση της εργασίας ως αποτέλεσμα της επίδρασης δύο βασικών παραγόντων: «της αποτελεσματικότητας του ελέγχου των εργοδοτών πάνω στους εργαζόμενους» και δεύτερον, των κινήτρων της εργατικής συμπεριφοράς. Δεν πρόκειται να επεκταθώ περισσότερο, εκτός των άλλων και γιατί

πρόκειται για μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη πλευρά του έργου τους. Βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, σε T. Weiskopf, S. Bowels, D. Gordon, 1983, σσ. 381-441.

65. J. Habermas, 1976, σελ. 129.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Τάξεις, ταξική ενεργητικότητα και συσσώρευση

Είναι προφανές ότι από την απάντηση που δίνεται στο πρόβλημα του αμφιλεγόμενου –και οπωσδήποτε ιδιόμορφου– χαρακτήρα της ταξικής συγκρότησης στην Ελλάδα, εξαρτώνται και μια σειρά άλλες συναφείς και κρίσιμες απαντήσεις σε ποικίλα πεδία της πολιτικής, της κοινωνιολογικής, της οικονομικής έρευνας του ελληνικού χώρου και πρώτα απ' όλα ο χαρακτήρας και οι ιδιαιτερότητες της καπιταλιστικής συσσώρευσης στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Στο σημείο αυτό, χαρακτηριστικό του οικονομίστικου αναγωγισμού, ειδικά στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, είναι ότι σκέφτεται ακριβώς αντίστροφα. Καθώς είναι αναμφισβήτητο ότι η διαδικασία της συσσώρευσης ή η κατεύθυνση που πήρε στον συγκεκριμένο εθνικό χώρο η οικονομική ανάπτυξη επηρέασαν με ορισμένο τρόπο τον καταμερισμό της εργασίας, τη σύνθεση της απασχόλησης και των επαγγελμάτων και συνεπώς άλλαξαν τη βάση του σχηματισμού των τάξεων και των ταξικών συμφερόντων, φαίνεται σαν αυτός ο σχηματισμός να υπήρξε ένα «οικονομικό αποτέλεσμα» το οποίο μας επιτρέπει να αναχθούμε σε συνέχεια σε μια ερμηνεία των πολιτικών φαινομένων και του πολιτικού συστήματος (Ο ορισμός του Ένγκελς προσφέρεται ως βάση ενός τέτοιου οικονομισμού).¹

Νομίζω ότι αυτό το είδος σκέψης κατατρώχεται πάντοτε από το ιστορικό παράδειγμα της ανόδου της ευρωπαϊκής αστικής τάξης, που σχηματίστηκε πρώτα οικονομικά και σε συνέχεια διεκδίκησε την πολιτική της κατοχύρωση. Πέρα από το ότι η εγκυρότητα μιας παρόμοιας διαδοχής σταδίων οικονομικής - πολιτικής συγκρότησης αμφισβητείται, υπάρχουν και τα «αποκλίνοντα» παραδείγματα χωρών, όπως η Ελλάδα, όπου το πολιτικό θεσμικό πλαίσιο κυριαρχίας του αστισμού διαμορφώθηκε πολύ πριν αναπτυχθεί μια αυτόχθων αστική - καπιταλιστική τάξη. Ωστόσο, δεν πρόκειται να υπεισέλθω στη γνωστή προβληματική της ασυγχρονίας των πολιτικών και οικονομικών επιπέδων ανάπτυξης και, φυσικά, στις ιστορικιστικές θέσεις στις οποίες οδηγεί.²

Θα περιοριστώ να τονίσω τη θέση στην οποία επανειλημμένως έχω αναφερθεί, ότι δηλαδή η διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών τάξεων δεν είναι μονάχα οικονομικό αποτέλεσμα αλλά συγχρόνως ένα αποτέλεσμα σχέσεων δύναμης (ταξικής πάλης) που είναι πάντοτε παρούσες πλάι στους οικονομικούς μηχανισμούς της αγοράς ή τους μηχανισμούς εξαγωγής και διανομής του πλεονάσματος. Για παράδειγμα, οι επενδύσεις από τις οποίες εξαρτάται η καπιταλιστική συσσώρευση, ενώ φαινομενικά παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα μεμονωμένων ατομικών αποφάσεων, στην πραγματικότητα διαμεσολαβούνται θεμελιωδώς από κοινωνικές (ή θεσμικές) δυνάμεις, ήτοι από παράγοντες εξωτερικούς προς τους μεμονωμένους καπιταλιστές που προσδιορίζονται από συλλογικές κοινωνικές δραστηριότητες. Η συγκεκριμένη αυτή κοινωνική - θεσμική διαμεσολάβηση, είτε ονομαστεί «καθεστώς της συσσώρευσης» είτε «κοινωνική δομή της συσσώρευσης» –με την προϋπόθεση ότι η ταξική πάλη παίζει τον προσδιοριστικό ρόλο σε αυτή– διαμορφώνει το ιδιαίτερο ιστορικά εθνικό πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιούνται τα κέρδη, οι μισθοί και τα εισοδήματα και συνεπώς αναπαράγονται οι διαφορές στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και της διανομής, στη βάση των οποίων σχηματίζονται οι κοινωνικές τάξεις.

Ήδη έχει γίνει ευρέως δεκτό ότι ακριβώς στο επίπεδο των κοινωνικο-θεσμικών διαμεσολαβήσεων (στις οποίες φυσικά εμπεριέχεται και η πολιτιστική παράδοση) εντοπίζονται και συμπυκνώνονται οι αιτίες των διαφορών ανάμεσα στο δυτικοευρωπαϊκό μεταπολεμικό μοντέλο καπιταλιστικής ανάπτυξης και στην Ελλάδα.³

Με βάση τη δυνατότητα ευχερούς αναγνώρισης της ταξικής δράσης και των ταξικών διαιρέσεων, που αποτυπώνονται στην ύπαρξη αυτοτελών «οριζόντιων» ταξικών οργανώσεων, η επιστημονική έρευνα οδηγήθηκε σε μια σχεδόν ταυτόσημη περιγραφή του κοινωνικού περιβάλλοντος εντός του οποίου συντελέστηκαν οι μεταπολεμικές οικονομικές εξελίξεις στον δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για το γνωστό πλουραλιστικό μοντέλο που μέσα από μορφές «πραγματιστικής διαπραγματεύσεως» οδήγησε στην αποδοχή του ρόλου των εργατικών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και συνδικάτων στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης.⁴ Έξω από αυτό το κοινωνικό πλαίσιο, που προσδιόρισε τα σημεία «συνάντησης» συγκροτημένων αντιπάλων ταξικών στρατηγικών για τη διανομή των κερδών της παραγωγικότητας και επέβαλε σοβαρές θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην οικονομία και το κράτος, είναι αδύνατον να κατανοηθεί ο χαρακτήρας της μεταπολεμικής εντατικής καπιταλιστικής συσσώρευσης στη Δ. Ευρώπη και οι συγκεκριμένες διαφορές που τη χωρίζουν από το αντίστοιχο ελληνικό μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής οικοδόμησης.

Ήδη στην περίπτωση της Ελλάδας, η επιστημονική έρευνα με λιγότερο ή περισσότερο συστηματικό τρόπο, έχει προσανατολιστεί σε μια ερμηνεία των διαφορών στο επίπεδο της οικονομίας και της ταξικής στρωμάτωσης με βάση τις διαφορετικές κοινωνικο-θεσμικές διαμεσολαβήσεις που προσδιόρισαν μεταπολεμικά το είδος και την κατεύθυνση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αρκετοί επιστήμονες εντάσσουν την ελληνική ιδιοτυπία σε ένα γενικότερο μοντέλο κατανόησης του χαρακτήρα της συσσώρευσης στον νοτιοευρωπαϊκό χώρο, με τη μορφή ενός «περιφερειακού φορντισμού».⁵

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά που τονίζεται στα πλαίσια αυτών των μοντέλων ερμηνείας είναι ο ρόλος που έπαιξε σε χώρες όπως η Ελλάδα ο ανεπαρκής μετασχηματισμός των εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων στη διαδικασία της συσσώρευσης.⁶

Συνολικά πάντως τείνουν να επικρατήσουν ερμηνείες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επισημαίνουν ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη στην Ελλάδα δεν διαμεσολαβήθηκε από συμφωνίες κεφάλαιου-εργασίας φορντιστικού τύπου, αλλά από ένα μεσοστρωματικό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής, μέσω του οποίου, χρησιμοποιώντας ως μοχλούς τον κρατικό παρεμβατισμό και τη δημόσια απασχόληση, η

νικήτρια τάξη του εμφυλίου προσπάθησε να στερεώσει τις ταξικές προϋποθέσεις της κυριαρχίας της.⁷

Παρόλο που μπορούμε να θεωρήσουμε αυτές τις αναλύσεις ως επαρκείς επισημάνσεις της αποκλίνουσας ιδιαιτερότητας του κοινωνικού χώρου της μεσογειακής Ελλάδας σε σχέση με τον ευρωπαϊκό Βορρά, διαπιστώνεται εντούτοις ένα πρόβλημα. Πρόκειται για τη μονομερή σύνδεση των κοινωνικο-θεσμικών διαμεσολαβήσεων της συσσώρευσης αποκλειστικά με τον πρωταγωνιστικό ιστορικό ρόλο της ιθύνουσας τάξης, είτε αυτό γίνεται διά της αναφοράς στις «εθνικές ελίτ» (Lipietz) είτε χρησιμοποιώντας την παραδοσιακή μαρξιστική ορολογία της αστικής τάξης. Και στις δύο περιπτώσεις δεν τίθεται το πρόβλημα αναζήτησης του ρόλου μιας υπάρχουσας αντίστοιχης ταξικής ενεργητικότητας που να αφορά στις εργαζόμενες τάξεις, γεγονός που τουλάχιστον από τη σκοπιά του θέματος που εξετάζουμε εδώ καθιστά έλλιπες αυτό το σχήμα.

Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας υπάρχει ένας υψηλός βαθμός αποσαφήνισης της ύπαρξης μιας ενεργού ιστορικής συμβολής της αστικής τάξης μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές μορφές δράσης, υλοποιούμενες σε ένα σύνολο συγκοινωνούντων και αλληλοσυμπληρούμενων θεσμικών μηχανισμών συγκρότησης του δημόσιου χώρου. Συναφώς προς αυτό, λοιπόν, η επιστημονική έρευνα δεν είχε ποτέ πρόβλημα αναγνώρισης μιας αστικής ταξικότητας στο πολιτικό πεδίο συνδεόμενης με συγκεκριμένες κομματικές δυνάμεις που ανήκουν εκ προοιμίου στο χώρο της συντηρητικής Δεξιάς και του Κέντρου. Το πρόβλημα συνεπώς αφορά εξολοκλήρου στην επισήμανση και οροθέτηση της ταξικής ενεργητικότητας των άλλων τάξεων. Εδώ, από τη μια μεριά κυριαρχούν απόλυτα τα δομικά - αναπαραγωγικά σχήματα και η προβληματική της ενσωμάτωσης και των πελατειακών σχέσεων, με ακραία εκδοχή (λ.χ. συναγόμενη στο έργο του Μουζέλη) την ανάδυση μιας εικόνας ανυπαρξίας των εργαζόμενων τάξεων ως συλλογικών δρώντων, στην περίοδο τουλάχιστον μέχρι το 1974.⁸ Από την άλλη μεριά, υπάρχουν οι γνωστές αναλύσεις που επιστρέφουν σε μιαν ακραία εκδοχή τριτοδιεθνιστικού μαρξισμού, διά της οποίας οι εργαζόμενες τάξεις ανάγονται σε συλλογικούς δρώντες μέσα από την αξιωματική τους ταύτιση με τον κομματικό χώρο της Αριστεράς, και σε πλήρη φυσικά ανεξαρτησία από τη συγκεκριμένη ιστο-

ρικά διαδικασία πραγματοποίησής της.⁹ Πριν όμως εξετάσουμε αυτό το μείζον πρόβλημα της πολιτικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης στην Ελλάδα, θα ήταν σκόπιμο να επιχειρηθεί η σύνοψη των βασικών σημείων στα οποία η επιστημονική έρευνα έχει μέχρι σήμερα εστιάσει το ενδιαφέρον της σε σχέση με τον μεταπολεμικό ρόλο και τη στρατηγική των αστικών ομάδων, κάτι που, φυσικά, έχει μίαν αυτονόητα μεγάλη σημασία για την κατανόηση της αρχικής λογικής πάνω στην οποία διαμορφώθηκε το μοντέλο συσσώρευσης στην Ελλάδα.

Είναι δεδομένο ότι η αναφορά σε μια οποιαδήποτε στρατηγική που συνάπτεται με τα συμφέροντα μιας τάξης, πέρα από τα όποια μεθοδολογικά προβλήματα, προϋποθέτει τη σαφή διάκριση συλλογικής και ατομικής δράσης. Η ταξική στρατηγική αναφέρεται εξ ορισμού σε συλλογικά φαινόμενα και δράσεις. Στον καπιταλισμό τα υποδείγματα ατομικής δράσης περιλαμβάνουν ένα άθροισμα ατομικών στρατηγικών κοινωνικής ανέλιξης, η ορθολογικότητα των οποίων προσδιορίζεται από προκαθορισμένες σχέσεις σκοπού-μέσων. Ο προκαθορισμός έχει την έννοια ότι τα διατιθέμενα μέσα εγγράφονται σε έναν ορίζοντα δυνατοτήτων στενά συναρτημένο με την κοινωνική θέση που κατέχει κάθε φορά ο συγκεκριμένος φορέας δράσης. Φυσικά, η μέσω μιας αλλητάλληλης σειράς επιτυχών στρατηγικών ανέλιξης μετάβαση του φορέα από τις κατώτερες στις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας είναι ένα υπαρκτό ενδεχόμενο, το οποίο όμως τείνει να μηδενιστεί όταν ληφθούν υπόψη οι στατιστικοί μέσοι όροι των ατομικών προτύπων ανέλιξης. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η εγγύηση διατήρησης της υπάρχουσας ταξικής διαστρωμάτωσης, αφενός γιατί οι ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας είναι εξ ορισμού περιορισμένες, και συνεπώς μόνο λίγοι μπορούν να τις κατέχουν, αφετέρου δε γιατί ο «ανοικτός» χαρακτήρας και η κινητικότητα από τις κατώτερες στις ανώτερες θέσεις είναι δομικά ελεγχόμενα στοιχεία με βάση μια σειρά πολιτικούς και πολιτιστικούς περιορισμούς που τίθενται στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις.¹⁰ Απ' αυτή την άποψη η ορθολογικότητα των ατομικών στρατηγικών προσδιορίζεται εν μέρει από την ικανότητα του φορέα να επιτύχει την αριστοποίηση των επιθυμητών στόχων ικανοποίησης εμπορευματικών αναγκών με βάση τα διατιθέμενα, αναλόγως της κοινωνικής του θέσης, κάθε φορά μέσα.

Συνεπώς στο επίπεδο της ατομικής στρατηγικής, τα άτομα φορείς

μπορεί μόνο να αλλάζουν θέσεις, να κινούνται προς διάφορες κατευθύνσεις στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας, δεν μπορούν όμως να αλλάξουν τους ίδιους τους κανόνες της ιεραρχίας και τις δεδομένες κοινωνικές, παραγωγικές σχέσεις που τις στηρίζουν. Επομένως η λογική της ατομικής δράσης σε όποιο επίπεδο και αν αναφέρεται, στηρίζεται στην αξιοποίηση των υφιστάμενων κανόνων και κοινωνικών σχέσεων και συνεπώς οδηγεί στην αναπαραγωγή του δεδομένου κοινωνικού συστήματος.

Αντιθέτως, η ταξική στρατηγική –παρ’ όλη τη σχετική αμφισβήτηση της δυνατότητας ενός επιστημονικού ορισμού της– αναφέρεται σε ένα σύνολο ένσκόπων δράσεων που συγκλίνουν σε έναν κοινό, λίγο πολύ, τρόπο παρέμβασης ή αλλαγής στους όρους και κανόνες αναπαραγωγής του δεδομένου κοινωνικού συστήματος και του τρόπου διανομής των παραγόμενων απ’ αυτό αγαθών και αξιών. Πρόκειται κατ’ ουσία για την αποτύπωση του τρόπου με τον οποίο οι φορείς ενεργητικότητας μιας τάξης, σε κάθε δεδομένη ιστορική περίοδο, αντιλαμβάνονται και οργανώνουν τις σχέσεις της τάξης τους με τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Πρέπει να διευκρινίσουμε επίσης ότι η συγκεκριμένη «ταξικότητα» της στρατηγικής απορρέει όχι τόσο από την κοινωνική θέση ή την προέλευση των προσώπων που καλούνται να τη διαμορφώσουν, των αντιπροσώπων –οι οποίοι μπορεί, όπως γράφει και ο Μαρξ, από την άποψη αυτή να απέχουν από τους αντιπροσωπευόμενους όσο ο ουρανός από τη γη–¹¹ αλλά από την κατεύθυνση της παρέμβασης που ασκείται δι’ αυτής στους κανόνες που ορίζουν τον τρόπο κατανομής των αντιστοιχούντων σε συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις υποδειγμάτων ατομικών δράσεων. Από την κατεύθυνση και αποτελεσματικότητα αυτής της παρέμβασης εξαρτώνται άλλωστε οι συναινέσεις που χρειάζεται μια στρατηγική για να επιτύχει στους στόχους της.

Στην περίπτωση της αστικής τάξης η ατομική δράση αναφέρεται στην αριστοποίηση των αποτελεσμάτων που έχει για κάθε μεμονωμένο καπιταλιστή η χρήση των διατιθέμενων μέσων στο πεδίο σχηματισμού του κεφαλαίου, στη λειτουργία της αγοράς, στις πλευρές του ανταγωνισμού κ.λπ. Αντιθέτως η συλλογική στρατηγική δράση είναι μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία σύγκλισης πρακτικών σε διαφορετικά επίπεδα (κόμματα, ομάδες συμφερόντων, κυβέρνηση, κράτος) που απολήγει σε μια κοινή αντίληψη οργάνωσης των σχέσεων της

ιθύνουσας τάξης με τις υπόλοιπες τάξεις, κατά τρόπο που να εγγυάται μεσοπρόθεσμα την αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας της στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Απ' αυτή την άποψη, το συλλογικό συμφέρον μπορεί να περιλαμβάνει παραχωρήσεις και προνόμια σε άλλα κοινωνικά στρώματα ή περιορισμούς στο ατομικό ιδιωτικο-καπιταλιστικό συμφέρον (λ.χ. συναλλαγματικούς περιορισμούς, φορολογία κ.λπ.) προς χάριν του συνολικού - πολιτικού συμφέροντος της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.¹²

Ανάμεσα στα δύο αυτά διακριτά επίπεδα δράσης –συλλογικό, ατομικό– υπάρχει μια σχετική ανεξαρτησία, αλλά και καθορισμένες «εσωτερικές» σχέσεις επίδρασης, με την έννοια ότι μια μεσοπρόθεσμη στρατηγική δεν μπορεί να αφίσταται υπέρμετρα από τη λογική που διέπει τα υποδείγματα ατομικής δράσης, τα οποία συνδέονται με τη γενικότερη οργάνωση των σχέσεων στα πλαίσια ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής. Σε αντίθετη περίπτωση δημιουργούνται σοβαρές αντιφάσεις σε οποιαδήποτε στρατηγική αναπτύσσεται αγνοώντας αυτή την εσωτερική λογική αντιστοιχία.¹³

2. Υπερπολιτική στρατηγική και ιδιωτικο-οικονομικές μορφές αναπαραγωγής

Επιστρέφοντας στην ελληνική περίπτωση, πρέπει να σημειώσουμε ότι το «μεσοστρωματικό πρότυπο που αποτέλεσε τη βάση της μετεμφυλιακής στρατηγικής για τη στερέωση του αστικού καθεστώτος, δημιούργησε σοβαρές αντιφάσεις στην κατεύθυνση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Όταν μιλάμε για μεσοστρωματικό πρότυπο εννοούμε ένα σύνολο πολιτικών που απέβλεψαν στην κατανομή της ροής των κρατικών πόρων (στους οποίους σημαντικό ρόλο έπαιξε η ξένη βοήθεια), μορφών ειδικής προστασίας, πιστώσεων, αδειών κ.λπ., με τρόπο που μπορούσε να εγγραφεί την τόνωση των μεσαίων στρωμάτων, δηλαδή τη διαμόρφωση, όπως γράφει ο Τσουκαλάς, μιας εκτεταμένης τάξης - στηρίγματος.¹⁴ Φυσικά η ενίσχυση της μικροεπιχειρηματικής και μικροεμπορευματικής δραστηριότητας (εμπόριο, βιοτεχνία κ.λπ.), η τόνωση εν γένει των αυτοαπασχολούμενων, ελευθεροεπαγγελματικών δραστηριοτήτων υπήρξε εν μέρει αναγκαίο χαρακτη-

ριστικό, λόγω προγενέστερων ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής κοινωνίας, των επικρατούντων προτύπων επαγγελματικής απασχόλησης και του δεδομένου μεγέθους της αγοράς.¹⁵

Αφετέρου είναι γνωστός ο ρόλος που έπαιξε η δημόσια απασχόληση, η κατακόρυφη αύξηση της οποίας δεν συστοιχήθηκε προς κάποιες υποτιθέμενες λειτουργικές ανάγκες του κρατικού τομέα στα πλαίσια της συσσώρευσης ή τη δημιουργία μηχανισμών πρόνοιας, αλλά έγινε με κριτήρια που αφορούσαν σχεδόν εξολοκλήρου στην κάλυψη των αδυναμιών του ιδιωτικού τομέα για την απορρόφηση μέρους του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού (στη δεκαετία '50-'60 η ανεργία κυμάνθηκε στο 30% περίπου)¹⁶ και συγχρόνως τη δημιουργία κοινωνικών βάσεων συναίνεσης ιδίως σε γεωγραφικές περιοχές όπου η Αριστερά είχε σοβαρή επιρροή.¹⁷ Γενικότερα η κατανομή των κρατικών πόρων, των μορφών προστασίας και των θέσεων εργασίας πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερα επιλεκτικά κριτήρια που αφορούσαν στην πολιτική τοποθέτηση του ευεργετούμενου, ο έλεγχος της οποίας επιτυγχάνονταν μέσω ενός συνδυασμού απρόσωπων κρατικών μηχανισμών «ασφαλείας» και της προσωπικής διαμεσολάβησης του πολιτικού πάτρωνα ή των πάσης φύσεως ρουσφετολόγων που εγγυώνταν γι' αυτή.¹⁸

Η εικόνα που σχηματίζεται είναι συνεπώς αυτή ενός εκτεταμένου δικτύου μορφών κοινωνικής ανέλιξης και αναπαραγωγής με επίκεντρο το κράτος, στο οποίο το πολιτικο-ταξικό στοιχείο, τόσο στη χάραξη της γενικής στρατηγικής όσο και στην υλοποίηση των ανελκτικών δυνατοτήτων, έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Στην ουσία πρόκειται για μια «υπερ-πολιτική» στρατηγική (και μάλιστα ιδιαίτερα επιθετική μέσω της κυριαρχίας της «εθνικοφροσύνης»), η οποία δημιούργησε αφεύκτως σοβαρές αντιφάσεις στη λειτουργία των ατομικών, ιδιωτικο-οικονομικών υποδειγμάτων δράσης, με την έννοια ότι τα πολιτικά και προσωπικά επιλεκτικά κριτήρια επικράτησαν σε βάρος των απρόσωπων ρυθμιστικών κανόνων της αγοράς. Στην ουσία, δηλαδή, ο σχηματισμός του κεφαλαίου, τα κέρδη και μια σειρά εισοδήματα πραγματοποιήθηκαν μεν στην ιδιωτικο-καπιταλιστική σφαίρα, διαμεσολαβήθηκαν όμως έντονα και στην ουσία προκαθορίστηκαν από διοικητικές αποφάσεις (πιστώσεις, άδειες, κίνητρα, προνόμια) που δίνονταν με πολιτικά και μάλιστα κομματικά κριτήρια.

Δημιουργήθηκε έτσι μια έντονα κρατικά προστατευόμενη τάξη καπιταλιστών –με όχι σταθερά κριτήρια προστασίας– και μια ιδιαίτερα απαιτητική έναντι των κρατικών ρυθμίσεων κατηγορία μεσαίων στρωμάτων, που συγκρότησαν ένα συνασπισμό εξουσίας ελάχιστα ανεκτικό απέναντι σε πολιτικές εναλλαγές που θα μπορούσαν να διαταράξουν την ειδική αυτή αναπαραγωγική λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και τις πελατειακές ωσμώσεις που τη συνόδευαν. Το στοιχείο αυτό βαραίνει ιδιαίτερα (το ίδιο τουλάχιστον με «εξωτερικούς παράγοντες») στην ανάλυση των εξελίξεων που οδήγησαν στο στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967.

Στις πολύ σοβαρές αυτές αντιφάσεις θα πρέπει να προσθέσουμε και μιαν ακόμη που είναι ίσως η κυριότερη – πρόκειται για τη διαμόρφωση μιας έντονα κερδοσκοπικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς από μέρους των αστικών ομάδων, γεγονός που έχει μιαν αυτονότητα μεγάλη σημασία στην εν γένει ροή και διάρθρωση των επενδύσεων. Το πολιτικό θεσμικό καθεστώς των «έκτακτων μέτρων» και οι δεδομένες συνθήκες αδιαφάνειας και απουσίας κοινωνικού ελέγχου επέτρεψαν ώστε μέγα μέρος της ροής των κρατικών πόρων και της ξένης βοήθειας να διοχετευτεί σε ιδιωτικές χρηματιστικο-νομισματικές ή εμπορικές κερδοσκοπικές μη παραγωγικές δραστηριότητες. Η πραγματοποίηση εξαιρετικά υψηλών κερδών σ' αυτούς τους τομείς λειτούργησε επί σειρά ετών ως ισχυρό αντικίνητρο έναντι άλλων παραγωγικών επενδύσεων.¹⁹ Σε κάθε περίπτωση ο «εθισμός» της τάξης των ελλήνων καπιταλιστών στην πραγματοποίηση εξαιρετικά υψηλών κερδών υπήρξε χαρακτηριστικό της περιόδου μέχρι το 1973 – αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας (τιμές πρώτων υλών, κεφαλαιουχικών αγαθών κ.λπ.), της νομισματικής σταθερότητας και, κυρίως, του χαμηλού εργατικού κόστους. Σχετικά με αυτό το τελευταίο πρέπει να τονιστεί ότι αν η κοινωνική στρατηγική του καθεστώτος προσδιορίστηκε, όπως είπαμε, από ένα «μεσοστρωματικό πρότυπο» κοινωνικής αναπαραγωγής, η ιδιαίτερα επιθετική πλευρά αυτής της στρατηγικής υπήρξε η συμπίεση του εργατικού μισθού, αποτέλεσε δηλαδή συγχρόνως και ένα μοντέλο φτηνής εργατικής δύναμης. Η σχετικά αδιατάρακτη πραγματοποίηση υψηλών κερδών στα πλαίσια αυτού του μοντέλου «έντασης εργασίας» οδήγησε, όπως έχει συχνά επισημανθεί, στην παραμέληση εκσυγχρονισμού των θεσμι-

κών πλευρών της συσσώρευσης, των επιχειρηματικών μορφών, του καθεστώτος εργασίας, αλλά και της τεχνολογικής διάρθρωσης της παραγωγικής βάσης και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.²⁰

Δεν είναι συνεπώς υπερβολή αν χαρακτηρίζαμε την τάξη των ελληνικών καπιταλιστών ως το «κακομαθημένο» και «υπερπροστατευόμενο παιδί» της προηγηθείσας μεταπολεμικής ανάπτυξης και του ιδιαίτερου πολιτικο-θεσμικού περιβάλλοντος που την προσδιόρισε. Είναι γι' αυτό χαρακτηριστικό ότι μετά την οικονομική κρίση του 1973, όταν εκ των πραγμάτων τέθηκε το ζήτημα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης της παραγωγικής βάσης της ελληνικής οικονομίας και μάλιστα σε συνθήκες εκδημοκρατισμού και αύξησης των εργατικών διεκδικήσεων, η τάξη αυτή έδειξε όλα τα συμπτώματα της υπερπροστασίας: έλλειψη προσαρμογής, άρνηση των επενδύσεων και ανάληψης επιχειρηματικών κινδύνων. Φυσικά, ο χαρακτηρισμός της «κακομαθημένης» τάξης δεν πρέπει να εκληφθεί ως προσωποποίησης της, αλλά επιδιώκει να τονίσει τα πρότυπα που το μετεμφυλιακό πολιτικο-θεσμικό πλαίσιο της συσσώρευσης, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως ένα πολιτιστικό περιβάλλον, καλλιέργησε στο πεδίο της συμπεριφοράς και των συμφερόντων. Φυσικά, αυτό το περιβάλλον δεν επηρέασε μόνο την αστική αλλά και τις άλλες τάξεις. Πριν όμως εξετάσουμε τον δικό τους ρόλο και σε σχέση με αυτόν θα πρέπει να τονίσουμε ένα ακόμα χαρακτηριστικό της κοινωνικής στρατηγικής που χαρακτηρίστηκε ήδη ως μεσοστρωματικό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής στα πλαίσια της μεταπολεμικής συσσώρευσης.

Πρόκειται για ένα σύνολο πολιτικών παρεμβάσεων που απέβλεψαν όλες στη μείωση του κόστους της εργατικής δύναμης, μέσω της μετακύλισης μέρους των εξόδων αναπαραγωγής της από τον καπιταλιστικό στον μη καπιταλιστικό τομέα – σε αγροτικές, μικροεμπορευματικές δομές. Αυτό κυρίως αφορά στον τομέα της κατοικίας, αλλά και σε άλλους τομείς, όπως η περίθαλψη, η εκπαίδευση κ.λπ.

Είναι γνωστό ότι αυτοί οι τομείς μεταπολεμικά στον δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο αποτέλεσαν την αιχμή συνολικά διαπραγματεύσιμων στρατηγικών από τη μεριά των μισθωτών που οδήγησαν στο κράτος πρόνοιας και την εμφάνιση του λεγόμενου «κοινωνικού μισθού». Μέσω της διεκδίκησης του κοινωνικού μισθού πυροδοτήθηκε ένας κύκλος ταξικών συλλογικών διεκδικήσεων –αύξηση της αξίας της εργα-

τικής δύναμης, νέων συλλογικών διεκδικήσεων κ.λπ.— ο οποίος προώθησε τη συλλογική ταξική συγκρότηση και την ενεργητική προλεταριοποίηση - μισθωτοποίηση σε αυτές τις χώρες με αντίστοιχο μετασχηματισμό των κοινωνικών τους σχέσεων.

Αντιθέτως στην Ελλάδα, οι ουσιώδεις αυτές παράμετροι της αναπαραγωγής, ιδιαίτερα η κατοικία, πραγματοποιήθηκαν εξολοκλήρου με ατομικούς ιδιωτικο-οικονομικούς τρόπους. Αυτό επέδρασε ανασταλτικά στη διαδικασία ενεργητικής μισθωτοποίησης. Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι το ζήτημα της κατοικίας όχι μόνο δεν αποτέλεσε ταξικό συλλογικό αίτημα, γεγονός που θα προωθούσε την ταξική αλληλεγγύη, αλλά αντιθέτως περιοριζόμενο σε αυστηρά ιδιωτικο-οικονομικά, μικροεμπορευματικά πλαίσια, αποτέλεσε παράγοντα διάσπασης της εργασίας. Έτσι ενώ γενικά συνέβαλε να διατηρηθεί χαμηλά η τιμή της εργατικής δύναμης, συγχρόνως για μια κατηγορία μισθωτών αποτέλεσε παράγοντα «μικροαστικοποίησης», ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που συνεισέφερε συμπληρωματικό εισόδημα (γαιοπρόσοδο) στο μισθό εργασίας. Φυσικά, στην περίπτωση των εκτεταμένων μικροαστικών στρωμάτων η ιδιόκτητη κατοικία δεν προσέθεσε κάποιο ποιοτικά διαφορετικό χαρακτηριστικό, όπως συνέβη στην περίπτωση των μισθωτών, αναμφισβήτητα όμως συνέβαλε στην εμπέδωση και αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης.

Η υλοποίηση της στρατηγικής για την αναπαραγωγή μέρους της εργατικής δύναμης μέσω αυτοχρηματοδοτούμενων μικροϊδιοκτητικών δομών επιτεύχθηκε χάρη σε μια ροή τυπικών και άτυπων παροχών που αποτέλεσαν τον κεντρικό άξονα ανάπτυξης του ελληνικού «κράτους παροχών», που είναι το ακριβώς αντίθετο του κράτους πρόνοιας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων παροχών αποτέλεσε το γνωστό κύκλωμα —καταπάτηση, αυθαίρετη δόμηση, αστική ένταξη, νομιμοποίηση—, που σε συνδυασμό με την υπεραξίωση της γης και το μηχανισμό της αντιπαροχής οδήγησαν σε μια εξαιρετικά διευρυμένη λαϊκή ιδιοκτησιακή βάση στον τομέα της κατοικίας, χωρίς άμεση επιβάρυνση του κράτους και του κεφαλαιοκρατικού τομέα. Μάλιστα αποκαλυπτικό της ύπαρξης μιας συγκεκριμένης ταξικής στρατηγικής είναι το γεγονός ότι παρά την αναμφισβήτητα κυριαρχική επίδραση της κατοικίας στο σχηματισμό και τη συγκέντρωση κεφαλαίου στους συναφείς